

VOJIN MILIĆ
SOCIOLOŠKI
METOD

Prema tome, mnogobrojni činioci utiču na shvatanja o metodu i mogu da izazovu razlike. Ali, bilo bi pogrešno apsolutizovati te razlike, jer deluju i drugi činioci, što proizilaze iz samog razvoja nauke i njenog napredovanja, koji utiču na postepeno ujednačavanje metodoloških gledišta. Razlike među pojedinim metodološkim pravcima stoga nisu apsolutne. Obično se dešava da su one vrlo izrazite samo u nekim ključnim pitanjima, dok se u nizu pojedinosti manje-više svi slažu; i što se nauka više razvija i postaje egzaktnija, to se stvara širi domen u kom je postignuta gotovo opšta saglasnost. Danas će, na primer, malo ko osporavati vrednost raznih metodoloških postupaka i istraživačkih sredstava. Međutim, velike i žučne polemike nastaju kad se pređe na razmatranje njihovih najsvrsishodnijih oblika. Još veće razlike postoje u shvatanjima o epistemološkim osnovama i opštim karakteristikama sociološkog metoda.

1.

OSNOVNE OSOBINE MARKSOVOG METODA

Kad bi ovaj pregled osnovnih metodoloških stanovišta o naučnom proučavanju društva bio izrađen strogo hronološki, on ne bi smeo početi s Marksom (1818—1883). Dva osnovna stanovišta klasičnog pozitivizma, — Kontovo (Comte) i Milovo (Mill) — izgrađena su pre Marksovog.¹⁾ Marksov metod, iako se mnoge njegove ideje javljaju već 40-tih godina, naročito u *Nemačkoj ideologiji* (1846) i *Bedi filozofije* (1847), stiče svoj potpuno razvijen oblik tek krajem 50-tih godina, ali nastavlja da se razvija u toku 60-tih, a neki značajni stavovi razjašnjavaju se tek 70-tih godina. Nepodržavanje vremenskog redosleda neće, ipak, naneti veću štetu, jer Marks nije pridavao veći značaj Kontovim i Milovim shvatanjima niti su ova na njega ma u kom pogledu uticala. Glavne podstice za razvoj svoje metodološke misli Marks je crpao iz Hegelove filozofije i klasične političke ekonomije. Marks je, ipak, imao izvesnu prednost u tome što su se njegova osnovna istraživanja, u kojima su njegova metodološka shvatanja dobila svoj razvijen oblik, odvijala otprilike dva do tri desetleća posle oblikovanja Kontove i Milove metodološke zamisli. On je mogao u većoj meri da koristi rezultate opšteg napretka društvenih nauka, obimnije izvorne podatke o društvu, tadašnjem i prošlim, i usavršene istraživačko-tehničke postupke, naročito statističke. Ovo se ne gubi iz vida.

¹⁾ Kontov *Tečaj pozitivne filozofije* izlazio je od 1830—42, a prvo izdanje Milove *Logike* pojavilo se 1843..

Ali pridržavanje vremenskog redosleda u izlaganju otežalo bi da se prikaže razvojna linija u pozitivističkoj sociologiji.

O Marksovom metodu proučavanja društva postojalo je daskora prilično malo temeljitijih i potpunijih radova, iako su se o njemu u prošlosti vodili mnogi žučni sporovi,²⁾ i mada je mnogo pisano. Karakteristično je da se u tim ranijim radovima, kao i u brojnim diskusijama o metodu u marksističkim krugovima pretežno raspravljalo samo o nekim najopštijim pitanjima, kao na primer o vrednosti i osobenostima dijalektike, a sasvim nedovoljno se svestrano epistemološki ispitivao Marksov način proučavanja društva. Već zbog toga su se rano pojavila razna uprošćavanja i pokušaji dogmatizacije Marksovih metodoloških shvatanja, iako su u tom pravcu delovali i dublji, izrazito društveni razlozi. Šezdesetih godina zapaža se izvestan preokret koji se ispoljava u pojavi većeg broja monografija o Marksovom metodu, koje su se do tada mogle nabrojati na prste. Monografije su pisane s različitim filozofsko-naučnih i idejno-političkih stanovišta, a mnogo se razlikuju i po svom opštem kvalitetu. Njihova analiza mogla bi biti predmet vrlo korisne rasprave, ali ovde mora izostati.³⁾ Izlaganje i tumačenje Marksovih metodoloških ideja oslanja se na njegove spise koji su, a naročito najvažniji *Kapital*, nastali u naj-

²⁾ Dovoljno je podsetiti na Bernštajnov napad na Marksovu dijalektiku, koja je izjednačena s Hegelovom i proglašena za »izdajničko u Marksovoj« doktrini, za zamku »koja leži na putu svakom dosljednom promatranju stvari«. (E. Bernstein, *Pretpostavke socijalizma i zadaci socijalne demokratije* (1899), prevod s nemačkog, u knjizi *Marksizam i revizionizam*, Naprijed, Zagreb, 1958, str. 59. [»Marxschen — pogrešno prevedeno sa »marksističkoj«.] Ili na Lukačevu svodenje »pravovernog« marksizma na usvajanje Marksovog metoda. (Vid. G. Lukács, *Povijest i klasna svijest* (1923), prevod s nemačkog, Naprijed, Zagreb, 1977, str. 51—52.) Kao najnoviji primer međunarodnog spora o Marksovom metodu mogla bi se navesti rasprava o Altiserovim (Althusser) »čitanjima«.

³⁾ Kao izbor monografskih radova o Marksovom metodu mogu se navesti: M. M. Розентаљ, Вопросы диалектики в „Капитале“ К. Маркса, Госполитиздат, Москва, 1956; E. V. Пјенков, *Дијалектика апстрактног и конкретног у Марсовом „Капиталу“* (1960), prevod s ruskog, »Komunist«, Beograd, 1975; J. Zeleny, *Die Wissenschaftslogik und „Das Kapital“* (1962), prevod sa češkog, EVA, Frankfurt a. M., 1973; L. Altisc(r), *Za Marksa* (1965), prevod s francuskog, Nolit, Beograd, 1971; L. Althusser, E. Balibar, *Kako čitati Kapital* (1965), prevod s francuskog, Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, Zagreb, 1975; G. Zaječaranović, *Analiza i sinteza u okviru dijalektike Hegela i Marksa*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1966; D. Rodin, *Aspekti odnosa između Hegelove i Marxove dijalektike*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1967; A. Вазюлин, Логика „Капитала“ К. Маркса, Изд-во Московского университета, Москва, 1968; H. Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs*, EVA, Frankfurt, a. M., 1970.

tešnjoj dugogodišnjoj saradnji s Engelsom.⁴⁾ Ovaj odeljak nema pretenzija da bude potpuna analiza Marksovog metoda, nego samo da ukaže na neke bitne njegove karakteristike.

Marksova teorija, svakako, nije samo teorija o kapitalizmu. U njoj su sadržana izvesna temeljna gledišta o ljudskom društvu uopšte, kao i o osnovnim tokovima njegove istorije i budućeg razvoja. Marksovo zanimanje za celokupno vreme postojanja ljudskog društva postaje sve vidljivije zahvaljujući objavljivanju njegove zaostavštine. Ali, ovo se moglo uočiti već ranije na osnovu prepiske s Engelsom, kao i iz Engelsovih dovoljno jasnih tvrdnji u *Poreklu porodice, privatne svojine i države*.^{4a)} Ali Marks je svoju teoriju iscrpno razradio samo za kapitalizam. Posle njegove smrti Engels se više puta kritički osvrtao na razne pokušaje da se Marksova teorijska dostignuća šablonski i bez konkretnog proučavanja istorijskih prilika primenjuju u tumačenju ranijih istorijskih perioda. Tako, na primer, u poznatom pismu Konradu Šmitu, iz 1890. godine, Engels piše da je Marksovo shvatanje pre svega rukovodstvo za proučavanje društva, a ne poluga za konstruisanje istorije, i da celokupnu istoriju treba izučavati ponovo, ali da je u tom pogledu malo učinjeno, jer mnogi, naročito mlađi marksisti idu komotnijim putem. Bez dovoljno proučavanja opšte i ekonomske istorije, oni na osnovu nekoliko opštih fraza vrše razna etiketiranja i misle da time mogu da zamene stvarno naučno proučavanje istorije.⁵⁾ Lukač u svom delu *Istorija i klasna svest* ide još dalje i smatra da je šablonska primena načela istorijskog materijalizma, izvedenih iz proučavanja kapitalističkog oblika društva, na ranija društva pogrešna, tj. da se rezultati Marksovog proučavanja kapitalizma ne mogu šablonski primenjivati na ranija društva. Glavni razlog koji Lukač iznosi u prilog svojoj tezi jeste da ni u jednom ranijem društvu pre kapitalizma privreda nije bila sama sebi cilj, nije se oslobodila od raznih neprivrednih društvenih činilaca i suvereno postavila na svoje osobene imanentne za-

⁴⁾ O Engelsovom udelu u rešavanju mnogih teorijskih i istraživačkih problema u nastajanju »Kapitala« pruža dobar, iako ni izdaleka ne potpun, uvid Marksova prepiska s njim, koja je pored »Kapitala« i dosad objavljenih pripremnih radova neophodan, još nedovoljno korišćen, izvor za proučavanje Marksovog metoda. Posebna vrednost ove prepiske sastoji se u tome što pruža neposredan uvid u Marksovu naučnu radionicu, u koju svakako spadaju i njegove životne prilike, subjektivna stanja i društvenopolitička delatnost.

^{4a)} Vid. F. Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države* (1884), u K. Marks, F. Engels, *Izabrana dela*, Kultura, Beograd, 1950. t. II, str. 166.

⁵⁾ K. Marks, F. Engels, *Izabrana dela*, t. II, Kultura, Beograd, 1950, str. 474. Bilo bi uopšte zanimljivo proučiti sva mesta u Marksovim i Engelsovim delima koja se odnose na kritiku različitih vulgarizacija njihove teorije i metoda.

kone.⁶⁾ Premda su Lukačevi stavovi preterani, jer potpunu autonomiju privreda ne dostiže ni u najrazvijenijim istorijskim oblicima liberalnog kapitalizma (teorijski privid autonomije je plod analitičke apstrakcije), a čini osnovu svih istorijskih oblika društva,⁷⁾ fundamentalne analize kapitalizma u *Komunističkom manifestu* nesumnjivo u prvi plan ističu njegove mnoge, sociološki bitne, korenite razlike u poređenju sa svim ranijim oblicima društva. Utoliko je Lukačeva kritika vulgarnog marksizma što zanemaruje te razlike opravdana. Međutim, ako je neopravdano šablonski prenositi rezultate naučnog proučavanja jednog tipa društva na druge različite tipove, ipak je sasvim sigurno da teorijska i metodološka iskustva stečena u proučavanju jednog razvijenijeg tipa društva mogu korisno poslužiti u proučavanju ostalih. To je, uostalom, bila jedna od osnovnih Marksovih metodoloških ideja. Već u »Uvodu u kritiku političke ekonomije«, najiscrpnijem, iako nedovršenom Marksovom izlaganju vlastitog metoda, on je izneo gledište da proučavanje odnosa i struktura razvijenijih oblika društvene proizvodnje omogućuje da se retrospektivno bolje shvate odnosi i strukture njenih ranijih istorijskih oblika.⁸⁾ Drugim rečima, kritika neistorične, shematične primene teorijskih saznanja o kapitalizmu na prethodne i kasnije oblike društva ne sme da povlači neosnovano ograničavanje osnovnih ideja Marksove teorije na kapitalizam ili, još više, kao što se danas često čini, na »liberalni« kapitalizam prošlog veka. Cilj svih ovih uvodnih napomena jeste kritika dosta rasprostranjenog shvatanja o mogućnosti i naučnoj vrednosti šablonske primene Marksovih ideja, što je redovno propratna pojava njihove vulgarne dogmatizacije.

Izlaganje Marksovih metodoloških shvatanja nailazi nesumnjivo na jednu veliku teškoću. Naime, on sam ih nije nigde celovito izložio, mada je želeo da u sažetom vidu iznese svoju metodološku zamisao. O osnovnim karakteristikama svog metoda Marks je ipak raspravljao u nekim svojim radovima. Pored već pomenu-

⁶⁾ G. Lukács, *Povijest i klasna svijest* (1923), str. 320—328.

⁷⁾ Odgovarajući na jednu od kritika svoje teorije o ekonomskoj strukturi društva kao osnovi političko-pravne nadgradnje i društvene svesti, u kojoj se tvrdilo da je teorija tačna za kapitalizam ali ne i za ranija društva, Marks upravo u odeljku o fetiškom karakteru robe piše: »Pre svega se moramo začuditi da neko izvoljeva pretpostaviti da su ove svemu svetu poznate fraze o srednjem veku i antičkom svetu makar kome ostale nepoznate. Toliko je jasno da srednji vek nije mogao živeti od katolicizma ni antički svet od politike. Baš obrnuto, način na koji se tamo privređivalo objašnjava zašto su u jednom slučaju politika, a u drugom katolicizam igrali glavnu ulogu.« K. Marx, *Kapital*, t. I., u K. Marx, F. Engels, *Dela*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Prosveta, Beograd, 1970, t. 21., str. 83, prim. 33.) (U daljem korišćenju ovog izdanja ono se označava skraćenicom ME: I.)

⁸⁾ K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, Kultura, Beograd, 1956, str. 195—196.

tog »Uvoda« misli se, pre svega, na predgovor za *Prilog kritici političke ekonomije*, na predgovor za prvo izdanje *Kapitala* i pogovor za drugo nemačko izdanje *Kapitala*. Ali Marks razmatra razne metodološke probleme, iako često uzgredno, u *Bedi filozofije* i na mnogim mestima u *Kapitalu* i *Teorijama o višku vrednosti*, a i u drugim svojim radovima.

Ali, iako je snaga Marksovog metoda naučnog istraživanja društva došla najviše do izražaja u *Kapitalu*, ni ovo delo, a ni Marksov metod, ne mogu se dovoljno shvatiti ako se ne uzme u obzir prethodni Marksov misaoni razvoj, u kom je nastala i vrlo snažno se razvila njegova početna vizija kapitalističkog društva. Marks je imao vrlo određeno shvatanje o kapitalizmu davno pre nego što je uopšte počeo da radi na *Kapitalu*, koje se u toku daljeg rada upotpunjavalo i čvršće teorijski zasnivalo, ali se u svojoj osnovi nije menjalo. Na osnovu objavljenih dela mogu se jasno videti etape kroz koje je prošla osnovna Marksova vizija društva. Njeno nastajanje je ostavilo trag u tri izuzetna važna njegova (i Engelsova) dela: *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* iz 1844, *Nemačkoj ideologiji*, napose njenom uvodnom delu, iz 1846. i *Manifestu Komunističke partije* iz 1848. U *Manifestu* je Marksova vizija kapitalizma već u osnovi potpuno završena. Da bi se ovo dokazalo, treba izneti neke osnovne karakteristike Marksove ideje kapitalističkog društva koje su izložene u *Manifestu*. A ne treba zaboraviti da je *Manifest* zaključak izveden iz brojnih njegovih i Engelsovih prethodnih, tzv. ranih radova.

Prva osobenost Marksovog shvatanja društva jeste uočavanje da nepomirljivi klasni sukobi i suprotnosti leže u osnovi čitavog onog dela istorije u kom postoji klasna diferencijacija. Prelaz iz feudalizma u kapitalizam i zatim faze kroz koje prolazi kapitalistička društveno-ekonomska formacija bili su osnovno područje njegovih istraživanja. Proučavanjem tog istorijskog perioda on traži i otkriva mogućnosti sloma kapitalizma i njegove zamene novim drukčijim društvenim poretom. On ukazuje na razaranje feudalnih i ranijih patrijarhalnih veza u kapitalizmu, na naglo iščezavanje svih lokalnih i nacionalnih granica, na sve veće potčinjavanje sela uticajima grada, koje, između ostalog, znači i oslobođenje miliona ljudi od idiotizma seoskog života. U *Manifestu* su već sasvim jasno uočene osnovne tendencije koncentracije i centralizacije sredstava za proizvodnju u kapitalističkim rukama i politička centralizacija koja nužno prati ovaj ekonomski proces. Buržoazija ne može da živi a da neprekidno ne revolucionariše oruđa za proizvodnju, i po tome se ona radikalno razlikuje od svih ranijih eksploatatorskih klasa, koje su se, po Marksu, mogle održati samo ako se zatečeni način proizvodnje očuva u nepromenjenom stanju. Buržoazija, međutim, po prirodi svog položaja u kapitalističkom sistemu ne može da opstane a da stalno ne razvija i

ne menja oruđa za proizvodnju. Zbog toga je ona za nepuno stoletće svoje vladavine razvila proizvodne snage više i dalje nego čitava ranija istorija.⁹⁾ Ali, na određenom stepenu razvitka ona više nije u stanju da vlada sredstvima za proizvodnju koje je stvorila i zbog toga sistem periodično potresaju sve dublje i teže ekonomske krize. U okviru ovog osnovnog ekonomskog razvoja Marks objašnjava klasnu polarizaciju koja takođe postaje sve dublja i u kojoj se nalaze društveni i politički uslovi sloma kapitalističkog sistema. Proletarijat, radnici pretvoreni su u robu, u žive dodatke mašina, i istovremeno su podvrgnuti jednom sve surovijem i apsolutnijem despotizmu kapitalističke organizacije proizvodnje u kojoj njihov rad gubi svaki trag samostalnosti i privlačnosti. Istovremeno proces koncentracije i centralizacije sredstava za proizvodnju u sve manji broj ruku uslovljava propadanje srednjih slojeva, pa ogromna većina njihovih pripadnika popunjava redove proletarijata. Marks ističe da u redove proletarijata dolaze i neki ljudi buržoaskog porekla koji postaju njegovi ideolozi, i da oni zatim, pošto su shvatili pravce društvenog razvoja, snažno utiču na razvoj klasne proleterske svesti.¹⁰⁾

To je u osnovnim crtama vizija koju kasnije dugogodišnje Marksovo proučavanje kapitalizma nije ni u čemu bitnom izmenilo. Možda upravo ovde treba reći nešto više o ulozi početne vizije u naučno-istraživačkom radu. Uloga početne vizije se nedovoljno uočava iako izgleda da je ona u razvoju naučnog stvaralaštva neobično velika. Bez rano stvorene početne vizije teško je zamisliti da neki naučnik može izgraditi širu i sintetičniju teorijsku zamisao. Nema sumnje da se osnovna vizija ne stvara bez odnosa prema onom što u nauci već postoji. Ali, ako nekom naučniku pođe za rukom da već na početku stvori originalnu i plodnu početnu viziju, veći su izgledi da će on kasnije uspeti da je razvije u novu i originalnu naučnu zamisao. Marksov primer svakako nije usamljen dokaz.

Pre početka rada na *Kapitalu* iskristalizovalo se i Marksovo shvatanje odnosa između naučne misli i društvene prakse. Nauka treba da bude kritička analiza postojećeg da bi u njemu otkrivala najdublje protivrečnosti i zakone razvoja, koje uopšte ne može da shvati neko ko se konformistično odnosi prema stvarnosti. Iz konformističnog praktičnog stava prema stvarnosti na saznavnom planu sledi zaustavljanje na pojavnim oblicima aktualnog društvenog života i na više ili manje iskrivljenim predstavama koje pojedini delovi društva u datom momentu sami o sebi stvaraju. Samo zauzimanje naučnog kritičkog stava prema stvarnosti

⁹⁾ K. Marks, F. Engels, »Manifest Komunističke partije« *Izabrana dela*, t. I, Kultura, Beograd, 1949, str. 18—19.

¹⁰⁾ *Ibidem*, str. 24—25.

omogućuje da se uoče dublje tendencije i zakoni razvoja. Ovakav naučno kritički stav prema stvarnosti jeste preduslov efikasnijeg uticaja nauke na društvenu praksu. Njena je, dakle, uloga izrazito kritičko-preobražavajuća. »Filozofi su« kaže ona čuvena teza o Fojerbahu, »svest samo različito tumačili, a radi se o tome da se on izmeni.«¹¹⁾

Ponekad se, međutim, ovo naglašavanje kritičko-revolucionarne uloge nauke pogrešno shvata i smatra da Marks vidi u nauci samo oruđe političke prakse. Marks, međutim, nikad nije gubio iz vida saznavnu prirodu nauke. On je dobro znao da nauka, ako se zapostavi njena osnovna saznavna funkcija, prestaje da bude nauka u pravom smislu reči, i da se pretvara u vulgarnu apologetiku. Cilj nauke, po Marks, može da bude samo istina, sve potpunije i dublje saznavanje stvarnosti. Ta saznavna uloga ne može se ničim podrediti i u traganju za istinom nauka mora da bude i bezobzirna i dosledna. Marks pri tom ne misli da su to osobine tek nove revolucionarne nauke koja bi tobože, kako to tvrde razni vulgarni tumači istorije nauke, tek s njim počinjala. One postoje otkako postoji nauka. Shvatanje primarno saznavne funkcije nauke i beskompromisan stav pojedinih naučnika prema otkrivanju istine, spadaju u bitne kriterije na osnovu kojih Marks deli svoje prethodnike u političkoj ekonomiji na prave, istinske naučnike i vulgarizatore, apologete, sikofante vladajućih klasa. Najkarakterističnije u tom pogledu je njegovo poređenje Rikardovog i Maltusovog naučnog stava, koje se vrlo retko i sasvim nedovoljno uzima u obzira prilikom razmatranja Marksovog shvatanja nauke. Kao što je poznato, Marks je Rikarda smatrao jednim od najvećih predstavnika klasične političke ekonomije, a Maltusa jednim do njenih vulgarizatora. Zbog njegovog izuzetnog značaja za Marksovo shvatanje prirode nauke, biće malo opširnije naveden izvorni Marksov tekst. »Rikardo smatra s pravom, za svoje vreme, kapitalistički način kao najkorisniji za proizvodnju uopšte, kao najkorisniji za stvaranje bogatstva. On hoće proizvodnju proizvodnje radi i to s pravom... Rikardova bezobzirnost bila je, dakle, ne samo naučno poštena, nego i naučno obavezna za njegovo gledište. Ali mu je zato i sasvim indiferentno da li razvijanje proizvodnih snaga ubija zemljišnu svojinu ili radnike. Ako taj napredak obezvređuje kapital industrijske buržoazije, onda mu je to isto tako dobro došlo. Ako razvitak proizvodne snage rada obezvređi

¹¹⁾ Treba reći da Marks u većini slučajeva kad ističe kritičko-revolucionarnu ulogu saznanja misli u prvom redu na filozofiju, kao najpotpuniji oblik čovekove samosvesti. Trebalo bi stoga objasniti njegovo shvatanje odnosa nauke i filozofije. Ali da Marks ne shvata nauku, a naročito društvene nauke, kao samo praktično-tehničko saznanje, ne treba posebno dokazivati.

postojeći stalni kapital za polovinu, šta to mari, kaže Rikardo. Proizvodnost ljudskog rada se udvostručila. Tu ima, dakle, naučnog poštenja. Ako je Rikardovo shvatanje uglavnom u interesu industrijske buržoazije, onda je to samo zato što i ukoliko se njen interes podudara s interesom proizvodnje ili proizvodnog razvitka ljudskog rada. Gde je ona s njim u suprotnosti, tu je on isto tako bezobziran prema buržoaziji kao što je on to inače prema proletarijatu i aristokratiji.¹²⁾ Prelazeći na kritiku suprotnog apologetskog Maltusovog stava, Marks piše: »Ali Maltus, taj bednik, izvodi iz naučno datih premisa koje je on stalno krao, samo takve zaključke, koji su »prijatni« i koji koriste aristokratiji nasuprot buržoaziji, i obema nasuprot proletarijatu. On zato ne želi proizvodnju radi proizvodnje, nego je želi samo ukoliko ona postojeće stanje održava ili izgrađuje, ukoliko ona konvenira interesima vladajućih klasa... A čoveka koji pokušava da nauku prilagodi gledištu koje nije uzeto iz nje same, pa ma koliko pogrešna ona bila, nego je pozajmljeno od spoljašnjih, njoj tuđih interesa, takvog čoveka ja nazivam »niskim«.¹³⁾ A da bi bilo još jasnije šta je to »nisko« u nauci jer je suprotno njenoj biti, njenom pojmu, kako bi rekao Hegel, evo još jednog Marksovog stava. »Krajnja niskost mišljenja karakteriše Maltusa... Niskost toga mišljenja ispoljava se i u naučnom pogledu. Prvo, u njegovom bestidnom plagijatorstvu koje je sistematski praktikovao. Drugo, u zaključcima koje je izvlačio iz naučnih premisa s puno obzira, a ne bez obzira.¹⁴⁾

Prema tome, očigledno je Marksovo gledište da bezobzirno i nepristrasno traganje za istinom nije samo stvar ličnog poštenja pojedinog naučnika, nego bitna imanentna osobina nauke kao ljudske delatnosti. Ko ne zauzme taj stav, ne spada u nauku. Upornost nastojanja pojedinog naučnika da sazna istinu mora se, dakle, uzimati u obzir prilikom ocene naučnosti bilo kog naučnog gledišta i dela. Ovo, razume se, ne znači da Marks u subjektivnoj čestitosti i darovitosti pojedinog naučnika vidi dovoljno jemstvo za naučnu vrednost njegovih pogleda i gubi iz vida istorijsku i klasnu ograničenost njegovog opšteg praktično-teorijskog vidokruga. Navedena analiza Rikardovog stanovišta ovo jasno pokazuje. U *Kapitalu* i *Teorijama o višku vrednosti* nalaze se mnoga mesta na kojima Marks ukazuje na klasnu ograničenost teorijskih pogleda vodećih predstavnika klasične građanske ekonomije. Subjektivna čestitost je, međutim, uz stvaralačku sposobnost, neophodan uslov da se u naučnom radu ostvari najviše što je na nekom društvenoistorijskom stanovištu i stepenu razvijenosti odre-

¹²⁾ K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, 2. deo, MED, t. 25, str. 92. (Kurziv u originalu.)

¹³⁾ *Ibidem*, str. 92—93.

¹⁴⁾ *Ibidem*, str. 91.

dene nauke uopšte moguće. Poređenje Rikarda s Maltusom je utoliko poučnije jer se radi o savremenima iz iste zemlje.

Držeći se analitičke sheme o činiocima što utiču na metod nekog naučnika ili naučnog pravca koja je skicirana na početku ovog istorijskog pregleda, trebalo bi nešto više reći i o Marksovim logičko-epistemološkim shvatanjima, tj. o načelima njegove dijalektike. Ta shvatanja su nesumnjivo nastala u jednom vrlo samostalnom i kritičnom odnosu prema Hegelu. Odnos između Marksove i Hegelove dijalektike bio je predmet dugotrajnih i žučnih sporova koji neprekidno traju. Snažan uticaj Hegela Marks nije nikad osporavao, ne propuštajući pri tom da uvek ujedno istakne bitne razlike u svom i Hegelovom shvatanju dijalektike.¹⁵⁾ Važnija od javnih izjava, datih naknadno, jesu mišljenja izneta u privatnoj prepisci o korisnim podsticajima nađenim u Hegelovoj *Logici*.¹⁶⁾ Ali upravo Marksova ukazivanja na mistifikacije racionalnog sadržaja i mističnost forme pokazuju da Marks nikad nije povukao kritičke primedbe koje je u svojim ranim spisima uputio Hegelovoj dijalektici i filozofiji, i da se one moraju uzimati u obzir prilikom razmatranja odnosa između Marksovog i Hegelovog metoda. Tekstološka analiza Marksovih stavova o Hegelovoj dijalektici je ipak nedovoljna da bi se o ovom važnom problemu izgradio pouzdan sud; za ovo je neophodno sistematsko poređenje ova dva u mnogo čemu nesumnjivo srodna, a ipak u celini bitno različita metoda.¹⁷⁾

¹⁵⁾ Vid. poznato mesto u Pogovoru za 2. nemačko izdanje »Kapitala«, u kojem Marks izjavljuje da je Hegelov učenik i da je Hegel »obimno i svesno« izneo zakone dijalektike, ali i dodaje da je njegov metod »direktno suprotan« Hegelovom, i da u »mističnom omotu« Hegelove dijalektike treba otkriti racionalno jezgro i oblik u kojem dijalektika postaje u biti »kritička i racionalna«. (Kapital, I. tom, MED, t. 21, str. 25.)

¹⁶⁾ Najvažnije je pismo Engelsu od 14. I 1858, tj. u vreme rada na *Nacrtima kritike političke ekonomije (Grundrisse)* u kojem Marks obaveštava: »U metodu obrade učinilo mi je veliku uslugu to što sam by mere accident (pukim slučajem). . . ponovo prelistao Hegelovu Logiku.« I odmah zatim izražava želju »da na dva ili tri štampana tabaka učinim pristupačnim zdravom ljudskom razumu ono racionalno u metodu koji je Hegel otkrio ali u isti mah i mistifikovao.« K. Marx, F. Engels, *Prepiska*, Kultura, Beograd, 1958, II tom, str. 303. (Kurziv u originalu.) Zanimljivo je i pismo Kugelmanu od 6. III 1868, tj. posle izlaska I. knjige *Kapitala*, u kojem Marks ističe da njegov metod istraživanja nije Hegelov, a zatim dodaje da je »hegelovska dijalektika osnovni oblik svake dijalektike, ali samo pošto se očisti od svoje mistične forme.« K. Marx, F. Engels, *Werke*, Bd. 32, Dietz, Berlin, 1965, S. 538. (U daljem navođenju ovo izdanje Marks-Engelsovih dela označavaće se s MEW.) Vid. i pismo Kugelmanu od 27. VI 1870. (*Ibidem*, S. 686.)

¹⁷⁾ U novijoj literaturi koja se bavi ovim odnosom, i u kojoj se često javljaju ranija preterivanja u oba pravca, tj. i precenjivanje i potcenjivanje Hegelovog uticaja na Marksov metod, ovakav pristup je šire razvijen jedino u knjizi J. Zelenija. (Vid. J. Zelenij, *op. cit.*, S. 187—295.) Kao primer neosnovanog preuveličavanja Hegelovog uticaja

Srodnost potiče iz kritičke prerade niza ideja Hegelove dijalektike: svestranosti i istoričnosti pristupa društvu, kao složenoj, protivrečnoj i razvojnoj celini; metodološki ključne uloge posredovanja u ispitivanju međusobnih odnosa između raznih momenta celine; shvatanja odnosa između kategorija biti, pojave i privida i uloge raznih metodskih postupaka u otkrivanju tih odnosa i njihovom izražavanju u pojmovima i zakonima. Najopštija osnova bitnih razlika leži u suprotnom ontološkom i — ukoliko se radi o društvu — opštem teorijskom stanovištu. Usled toga nijedna od logičko-metodoloških kategorija Hegelove dijalektike nije mogla biti preuzeta u svom izvornom sadržaju; ni shvatanje osnova društveno-istorijskih celina; ni sadržaj i način uspostavljanja veza između užih delova društva (tj. posredovanja); ni odnos između pojmova i njihovih iskustvenih sadržaja. Suprotno ontološko stanovište izrazilo se i u terminologiji Marksove dijalektike iz koje su odstranjeni brojni Hegelovi termini, od kojih se neki samo ponekad jave, ali više kao terminološka ilustracija nego kao neophodan deo izražavanja.¹⁸⁾

Pored ontoloških i teorijskih korena metodoloških razlika, ove su poticale i iz razvoja društvenih nauka u toku više od pola veka što dele *Fenomenologiju duha* i *Logiku* od *Kapitala*.¹⁹⁾ Ali i u vreme u kojem su nastala ova metodološki najvažnija Hegelova dela u njima su mogla biti svestranije obrađena istraživačka iskustva društvene misli XVIII i prvog desetleća XIX veka. Iz drugih Hegelovih spisa — filozofije prava, istorije i *Estetike* — izbija njegovo široko enciklopedijsko poznavanje ove misli. Ali u *Fenomenologiji* i *Logici* je izostala temeljita metodološka obrada istraživačkih iskustava i problema onih društvenih nauka koje su se, kao politička ekonomija i istoriografija, počele snažno razvijati u XVIII veku. Ovo vredi i za prerađenu I. knjigu *Logike*. Metodološka problematika naučnog proučavanja društva je stoga u *Logici* sadržana u suviše apstraktnom obliku, iako ovo nije odgovaralo osnovnoj Hegelovoj nameri. Marks je izuzetno široko i te-

može se navesti monografija D. Rodina u čijem se zaključku tvrdi da je Marks prihvatio Hegelovu dijalektiku »kao znanstvenu metodu prikazivanja (Darstellungsform) načina proizvodnje života građanskog društva;« ali da ju je odbacio »kao način opstanka cjelovitog povijesnotvornog čovjekobitka — kao bitka povijesti.« (D. Rodin, *op. cit.*, str. 174; vid. i str. 104, 117—118, 122—123, 131, 136. Kurziv u originalu.) Bilo bi potrebno dosta prostora da bi se pokazalo koliko je običnog nepoznavanja Marksovog metoda sadržano u ovom zaključku.

¹⁸⁾ U jednom novijem radu pokušano je da se sadržaj I. knjige *Kapitala* (njegova »logika«) izloži u kategorijama Hegelove *Logike* (A. Вазюлин, *op. cit.*) Ovo »prevođenje« nije donelo vidljivije metodološke rezultate i ostavlja utisak izveštačenosti.

¹⁹⁾ *Fenomenologija* je izašla 1807; *Logika* 1812—16.; samo prvu knjigu I. sveske Hegel je preradio neposredno pred smrt i njeno 2. izdanje se pojavilo 1831. godine.

meljito proučavao brojne nauke, naročito društvene. U ovu temeljitost je uključeno njegovo nastojanje da se upozna s novim istraživačkim pristupima, sredstvima i postupcima, i da se osposobi da ih samostalno primenjuje. Sredina XIX veka se odlikovala upornim težnjama i pokušajima da se razviju i usavrše sredstva iskustvenog proučavanja društva. Marks je ova kretanja u društvenim naukama pažljivo pratio, i to je ostavilo vidan trag na njegovom metodu, osobito u pogledu korišćenja statistike, što je takode uticalo na povećanje razlika između njegovog i Hegelovog metoda. Jedan od najboljih i najpouzdanijih načina da se utvrde razlike u metodima jeste poređenje najznačajnijih dela koja su pomoću njih stvorena. Hegelova *Filozofija istorije* mnogo je sličnija delovima o društvu u Kontovom *Tečaju pozitivne filozofije* nego *Kapitalu*. Istraživanje odnosa između Hegelove dijalektike i Marksovog metoda korisno je za rasvetljavanje jednog od vremenski najranijih i trajnih izvora podsticaja, ali se u proučavanju nastajanja Marksovog metoda moraju uzeti u obzir i drugi uticaji,²⁰⁾ pazeći da se u ovom traganju za »uticajima« ne izgube iz vida upravo njegove najoriginalnije osobenosti.

Pošto je oko 1848. godine Marksovo shvatanje društva i kapitalizma u osnovnim crtama oformljeno, moglo se očekivati da će on, čovek kome nije bilo stalo do nauke radi nauke nego pre svega do menjanja društva, prestati da se dalje bavi naučnim istraživanjima i da će se posvetiti isključivo društvenom i političkom radu radi organizovanja onih društvenih snaga, konkretno proletarijata, u kojima je video nosioce borbe za novo društvo. Međutim, njegova najdublja proučavanja tek počinju. *Prilog kritici političke ekonomije* izlazi 1859, a osam godina kasnije prva knjiga *Kapitala*. Sve do svoje smrti (1883), Marks radi na završavanju ovog svog životnog dela. Očigledno je, dakle, koliko je Marks smatrao da je za uspešno razvijanje revolucionarne društvene aktivnosti važno naučno proučavanje društva.

Marksov metod istraživanja ne može se potpuno sagledati u obliku koji je *Kapital* konačno dobio. Marks, naime, sam ističe da se „način izlaganja mora formalno razlikovati od načina istraživanja. Istraživanje ima da u tančine ovlada materijom, da analizuje različne oblike razvitka i da iznađe njihov unutrašnji spoj. Tek kad je ovaj posao gotov, moći će se stvarno kretanje izložiti

²⁰⁾ Jedan od uzroka preuveličavanja uloge Hegelove dijalektike u Marksovim metodološkim shvatanjima i istraživanjima leži u površnom odnosu prema Lenjinovoj zabelešci u *Filozofskim sveskama* u kojoj se tvrdi da je temeljito poznavanje Hegelove *Logike* preduslov za razumevanje *Kapitala*, kao i smernici koju je on 1922. dao redakciji časopisa Под знаменем марксизма da organizuje sistematsko proučavanje Hegelove dijalektike »s materijalističkog gledišta«. (Vid. V. I. Lenjin, »O značaju borbenog materijalizma« u V. I. Lenjin, *Dela*, Jugoslavija: publik, Beograd, 1976, t. 35, str. 114—115.)

na odgovarajući način.²¹⁾ Deduktivni oblik koji je Marksova teorija dobila u njegovom najvažnijem delu ne odražava njegovo polazno stanovište, nego je završni rezultat istraživanja koja su trajala nekoliko desetleća. Taj oblik je upotrebljen radi toga što je on najprikladniji za teorijsko sintetizovanje ogromne istorijske građe. Ovo, naravno, ne znači da deduktivni postupci nisu bili primenjivani i u toku rada radi razvijanja i proveravanja pojedinih delova teorije. Naprotiv, upravo okolnost što je rano izgradio dosta celovitu početnu viziju kapitalizma omogućavala je Marksu da u većoj meri primenjuje dedukciju radi sistematskog raščlanjavanja i razvijanja polaznog stanovišta. Usled toga su, svakako, konkretna istraživanja raznih užih problema bila čvršće usmerena i međusobno povezana. U tome se i sastoji prednost plodne početne vizije. Bilo bi, međutim, pogrešno apsolutizovati razliku između načina izlaganja i načina istraživanja. Marks o njoj govori kao o formalnoj razlici; sistematizovano izlaganje rezultata istraživanja ne ponavlja njegov tok, još manje uočene greške i promašaje. Ali, samo se po sebi razume da se izložiti može samo ono što je u istraživanju utvrđeno, pri čemu na način izlaganja, pored sadržajnih rezultata, utiče i forma u kojoj su oni istraživani i kao rezultati istraživanja oblikovani. Sinteza rezultata istraživanja je, u načelu, tim lakše izvodljiva što su njene ideje i pretpostavke više usmeravale i povezivale sve faze istraživanja, kako tematski tako i metodski. Nadalje, izlaganje pruža utoliko veći uvid u način istraživanja ukoliko su u njemu potpuni dati izvori teorijskih ideja, metodskih postupaka i iskustvenih podataka. Prva knjiga *Kapitala* može da služi kao uzor u pogledu iscrpnosti obaveštenja o svojim izvorima. Ovim se ne želi umanjiti važnost pripremih radova i prepiske za proučavanje Marksovog metoda istraživanja, ali prva knjiga *Kapitala* o njemu vrlo mnogo kazuje.

Za Marksova proučavanja je karakteristično da su pojednako uporno išla u dva pravca. Prvi od njih sastojao se u brižljivom i neobično obimnom ispitivanju gotovo svih pojedinosti istorijskog razvoja kapitalizma i njegovih, u Marksovo vreme, najrazvijenijih oblika. U tom cilju je Marks godinama neumorno koristio sve raspoložive izvore podataka, sistematski se oslanjao na Engelsova praktična znanja i iskustva o funkcionisanju kapitalističke privrede,²²⁾ i pokušavao da u okviru Prve internacionale

²¹⁾ K. Marks, *Kapital*, 1. tom, Pogovor drugom nemačkom izdanju, MED, t. 21, str. 24—25.

²²⁾ U Marks-Engelsovoj prepisci su očuvani brojni tragovi ovog oblika Engelsove pomoći čiju je naučnu vrednost teško preceniti. Ovde se taj problem ne može posebno razmatrati, već će se samo ukazati na neka pisma u kojima se ova pomoć vidljivo izražava. Ostavljaju se po strani pisma u kojima Marks traži Engelsovo mišljenje o raznim svojim teorijskim pretpostavkama i idejama i navode samo pisma u kojima Marksa zanima praksa kapitalističkih preduzetnika. Vid. Mark-

izgradi organizaciju za stalno međunarodno prikupljanje raznovrsnih statističkih podataka o životu i klasnoj borbi proletarijata.²³⁾ Pored sticanja potpunijeg uvida u položaj proletarijata, ova organizacijska zamisao je trebalo da utiče i na njegovo samoosvešćivanje. Marksovu spremnost da neposredno učestvuje u ostvarivanju ove zamisli, otkriva obiman upitnik o uslovima rada, radnim odnosima, najamnini, troškovima života i klasnoj borbi radnika u Francuskoj, koji je on sastavio, a koji je 1880. objavljen u časopisu *Revue socialiste*.²⁴⁾ Možda ne bi trebalo toliko isticati ovo Marksovo uporno nastojanje da korišćenjem najraznovrsnijih izvora izgradi što je moguće potpuniju iskustvenu podlogu svojih istraživanja, kao jednu od bitnih osobina njegovog metoda, jer težnja da se teorija iskustveno zasnjuje, karakteriše naučni način mišljenja uopšte, kad se ovo u mnogim radovima o njegovom metodi ne bi sasvim zapostavljalo, ili se, obrnuto, ali znatno ređe prikazuje odvojeno od ostalih osobina njegovog metoda. U prvim prikazima se Marks — istraživač predstavlja kao tradicionalni spekulativac; u drugim, kao običan empiričar.

Kritička analiza postojećih naučnih shvatanja o kapitalizmu i o ljudskom društvu bila je drugi deo ogromne Marksove naučne delatnosti. Retko se može naći naučnik koji stvara originalnu teorijsku zamisao i istovremeno nastoji da pomoću nje toliko široko kritički analizira ranija shvatanja. Ali ovo ipak nije slučajno, niti se može objasniti nekom Marksovom ličnom osobenošću. Naprotiv, obično se dešava da što naučnik izgrađuje originalniju vlastitu teorijsku zamisao, to više oseća potrebu da joj kritičkom analizom ranijeg znanja prokriči put u nauci. Jer i u nauci ima mnogo

sovo pismo: od 31. III 1851. i Engelsov odgovor od 3. IV 1851; od 29. I 1858; od 2. III 1858. i Engelsov odgovor od 4. III 1858; od 6. III 1862; od 20. VIII 1862; od 24. I 1863; od 24. VIII 1867. i Engelsove odgovore od 26. i 27. VIII 1867; od 7. V 1868. i Engelsov odgovor od 10. V 1868; od 14. XI 1868. Kao što se iz gornjeg izbora vidi, pisma o ovim problemima protežu se kroz više od 15 godina.

²³⁾ U Marksovom napisu »Instrukcije delegatima privremenog Centralnog saveta po pojedinim pitanjima« (1866) istaknuta je, kao »jedna od krupnih mera«, »statističko proučavanje položaja radničke klase u svima zemljama, koje treba da preduzme sama radnička klasa.« (Prva internacionala, Materijal za proučavanje, Rad, Beograd, 1950, str. 59.) U ovom uputstvu izložena je i »opšta shema« ovih statističkih istraživanja, uz napomenu da se ona može menjati prema mesnim prilikama. (Ibidem, str. 59—60.)

²⁴⁾ Upitnik se sastoji iz 109 pitanja koja su podeljena u 4 tematske grupe. Vid. K. Marx, »Fragebogen für Arbeiter«, MEW, Bd. 19, S. 230—237. Jedna od prvih analiza ovog upitnika može se naći u članku H. Weiss, »Die »Enquete ouvrière« von Karl Marx, Zeitschrift für Sozialforschung, Jg. V (1936), Bd. I, S. 76—98. Upitnik je preveden na srpsko-hrvatski i praćen uvodnim objašnjenjem u osvrtnu D. Mirčev, »Radnička anketa« Karla Marksa, *Sociologija*, g. XVI (1974), br. 1, str. 141—149.

konzervativnosti i tradicionalizma. *Teorije o višku vrednosti*, zamišljene kao sastavni deo *Kapitala*, monumentalne su rezultat Marksovih proučavanja prethodnika i savremenika u ekonomskoj misli. Ova proučavanja ekonomske misli o kapitalizmu i njegovih utopijsko-socijalističkih kritika ne smeju se odvojiti od samostalnog i neposrednog istraživanja kapitalističke privrede i društva, kao što u svom tumačenju Marksovog metoda čini L. Althusser (Althusser). Prema tom tumačenju koje se prividno suprotstavlja empirizmu, predmet Marksovih istraživanja (»Opštost I«) isključivo je ranija ideološka misao.²⁵⁾

Marks je svoju teoriju izgrađivao, kao što je poznato, prvenstveno na osnovu proučavanja kapitalizma u Engleskoj. On je sam izneo razloge za ovakvu istraživačku usmerenost. Postojala su, naime, dva osnovna razloga. (1) Englesko društvo je u to vreme bilo najrazvijeniji oblik kapitalizma u svetu. Kao mislilac sav usmeren na proučavanje razvoja, Marks je prirodno morao da dođe do zaključka da kapitalističko društvo najviše vredi proučavati u njegovom najrazvijenijem vidu, pošto ovaj pokazuje stanje u koje će s više ili manje odstupanja kasnije stići manje razvijena konkretna društva istog tipa. Sem toga, glavne osobenosti određenog tipa društva mogu se potpunije i svestranije proučavati u njegovom razvijenijem obliku. Ovako Marks objašnjava u Predgovoru za prvo izdanje *Kapitala* glavni istorijsko-teorijski razlog što je kapitalizam proučavan na primeru Engleske. Ovo ne znači da u 1. knjizi *Kapitala* engleske prilike nisu na mnogim mestima poređene sa stanjem u drugim zemljama. Ali, nastavljajući svoja istraživanja posle izlaska 1. knjige, Marks je sve više proširivao njihov »geografsko-istorijski« okvir, pa je Engleska sve manje bila glavni predmet proučavanja. Glavna istraživačka pažnja bila je usmerena u dva, moglo bi se reći suprotna, pravca — prema SAD i Rusiji. Nije Marks napustio metodološku ideju da je jedno konkretno društvo u kojem je razvijen neki način proizvodnje dovoljno da se otkriju osnovni zakoni njegovog funkcionisanja i kretanja. Proširenje prostornog okvira istraživanja bilo je izazvano (1) okolnošću da se kapitalizam u SAD počeo da razvija neobično ubrzanom tempom, što je omogućavalo da se teorijska saznanja izvedena iz proučavanja Engleske provere i eventualno prošire.

²⁵⁾ Vid. L. Althusser, »O materijalističkoj dijalektici«, str. 163—165. Vid. isto gledište i u prilogu »Sur le rapport de Marx à Hegel«, u L. Althusser, *Lénine et la philosophie, suivi de Marx et Lénine devant Hegel*, Maspero, Paris, 1972, p. 55—61. I ovde se nastanak Marksove teorije objašnjava primenom Hegelove dijalektike na ideje Rikarda i francuskih socijalista, pri čemu se i ova dijalektika bitno menja. Razlika je samo u pozitivnoj oceni Hegelove dijalektike, ali uloga Marksovog neposrednog proučavanja kapitalizma u nastanku teorije je potpuno zanemarena.

(2) Rusija je bila zanimljiva iz drugog razloga. U njoj se posle reforme 1861. počela ubrzano odvijati prvobitna akumulacija kapitala u potpuno drukčijim unutrašnjim i međunarodnim uslovima od onih što su nekad postojali u Engleskoj. Vrlo žive idejno-političke i teorijske rasprave o mogućnostima i putevima socijalističkog preobražaja Rusije delovale su takođe kao važan praktično-politički razlog Marksovog velikog zanimanja za prošlost i tadašnje prilike na ruskom selu.²⁶⁾ U ovom je ujedno dolazila do izražaja svest o većoj, teorijski i praktično značajnoj, raznovrsnosti istorijskog procesa, nego što se ovo pretpostavljalo u nekim ranijim Marksovim teorijskim formulacijama. Time je i uporedni pristup dobio veći metodološki značaj.

(2) Ali ovaj istorijski moment nije bio isključivi razlog Marksovog usmeravanja na ispitivanje engleskog kapitalizma. On sam ukazuje na još jedan razlog koji nije teorijskog karaktera, već spada prvenstveno u sociologiju nauke. U predgovoru prvom izdanju *Kapitala*, on piše da je odabrao Englesku kao osnovni predmet svojih istraživanja i zbog toga što su u Engleskoj postojali najpovoljniji društveni uslovi za naučno proučavanje kapitalizma. Engleska je u njegovo vreme imala najbolju društvenu statistiku, a bili su pristupačni i drugi izvori naučno upotrebljivih obaveštenja o privredi i o ostalim oblicima društvenog života. Nemci bi se, piše Marks, uplašili svojih prilika da imaju o svom društvu onako kritične izveštaje kao što su to bili izveštaji raznih parlamentarnih i drugih istraživačkih komisija Engleske. Društvene nauke mogu tim lakše i brže da se razvijaju što je veći broj društvenih pojava pristupačan naučnom posmatranju i kritičkom ispitivanju. Sa žaljenjem treba konstatovati da razvoj socijalizma nije do sada izazvao ni izdaleka onoliki polet u naučnom istraživanju novih društvenih oblika koji nastaju u socijalizmu kao što je to bio slučaj sa pojavom kapitalizma, baš zbog toga što su konkretne forme društvene organizacije socijalizma, naročito u staljinističkom periodu, otežavale nepristrasno naučno proučavanje socijalističkog društva. Ako se u našoj i drugim socijalističkim zemljama stvore povoljniji društveni uslovi za kritično naučno ispitivanje i svetlih i tamnih strana socijalističkog društva, učiniće se čovečanstvu jedna značajna usluga. A i najverovatnije da će se do najdubljeg saznanja o socijalizmu doći tamo gde

²⁶⁾ U predgovoru za 3. knjigu *Kapitala*, Engels pominje obimna Marksova proučavanja izborne literature o ruskom selu, kao i zamisao prema kojoj je Rusija trebalo da igra istu ulogu u odeljku o zemljišnoj renti koju je imala Engleska u proučavanju najamnog rada u industriji u 1. knjizi. (Vid. F. Engels, »Predgovor«, MED, t. 23, str. 13.) Ovo istorijsko-geografsko proširenje predmeta neposrednog istraživanja može se dokumentovati i Marksovom prepiskom. (Vid., npr., pismo Zorgeu (Sorge) od 4. IV 1876, MEW, Bd. 34, S. 179; pisma Danijelsonu od 15. XI 1878. i 10. IV 1879, MED, Bd. 34, S. 358—359; 370—375.)

budu najpovoljnije društvene okolnosti za njegovo nepristrasno naučno ispitivanje.

No i pored srazmerno povoljnih mogućnosti da dođe do raznih podataka o društvenom životu Engleske, Marks je u svom istraživačkom radu vrlo često nailazio na teškoće zbog nepostojanja teorijski potrebnih izvornih podataka. On nije imao sredstava a ni objektivnih mogućnosti da organizuje prikupljanje raznih podataka koji bi bili posebno usklađeni s njegovim teorijskim ciljevima i potrebama, nego se morao gotovo isključivo koristiti postojećim i pristupačnim izvorima obaveštenja. A ta obaveštenja, nastala iz praktičnih potreba, često nisu odgovarala teorijskim zahtevima, a još manje su bila u teorijskom smislu idealna. Marks je jasno uočio i postavio jedan krupan metodološki problem koji iskrsava gotovo uvek kada se u naučne svrhe upotrebljavaju obaveštenja o društvenom životu, koja spontano nastaju u društvenoj praksi. U jednom pismu Engelsu iz 1868. godine on na sledeći način opisuje ovu teškoću. »Uostalom meni je bilo najvažnije da znam koliki je *predumrljeni* optičajni kapital, i.e. predumrljen u sirovini itd. i najamnini. Ja imam dosta iskaza (tvrdnji) koje sam dobio delom od fabrikanta ili od pojedinih ekonomista. Ali svuda samo godišnji račun. Đavo je u tome što se praktički interesantno i teorijski nužno u političkoj ekonomiji ne poklapaju, tako da se, za razliku od drugih nauka, čak ni potrebni materijal ne može naći.²⁷⁾ Ovaj stav istovremeno pokazuje kako se Marks kao teoretičar odnosi prema neposrednom praktičnom iskustvu. Već iz ovog što je rečeno može se videti da je Marks u težnji da izgradi sistematsku evidenciju za svoja teorijska istraživanja nailazio na velike, često nesavladive prepreke. S obzirom da su, kao što će se videti, statistički izvori imali ključni metodološki značaj, treba ukazati na Marksov kritički odnos prema njima. Na mnogim mestima on otkriva obmanu pomoću statističkih podataka o raznim ekonomskim i društvenim pojavama.^{27a)} Posebno je zanimljivo jedno dosta iscrpno opisivanje prinude u procesu prikupljanja zvaničnih podataka o radnim odnosima.²⁸⁾

Najbitnije osobine Marksovog metoda se ispoljavaju u načinu stvaranja teorijske osnove za objašnjenje raznovrsnih istraživačkih pojava. Istražujući osnovne odnose kapitalizma, kao tipa

²⁷⁾ K. Marks, F. Engels, *Prepiska*, IV knjiga, Kultura, Beograd, 1960, str. 65. U jednom dodatku u 3. knjizi *Kapitala* Engels ukazuje na teorijski bitnu prazninu u buržoaskim ekonomskim statistikama iz kojih se ne može izvesti podela celokupnog društvenog kapitala na postojani i promenljivi, i ovo objašnjava nepostojanjem praktičnog interesa kapitalista za ovakvu podelu. (MED, t. 23, str. 69.)

^{27a)} Vid., npr., K. Marx, *Kapital*, 1. tom, MED, t. 21, str. 372, 579.

²⁸⁾ *Ibidem*, str. 437—442. Iscrpna analiza Marksovog odnosa prema statistici može se naći u knjizi И. Г. Малый, Вопросы статистики в „Капитале“ Карла Маркса, „Статистика“, Москва, 1967.

društvenoekonomskeg uređenja, Marks primenjuje jedan izrazito apstraktno-analitički postupak. Na dobro poznatom mestu iz predgovora prvom izdanju *Kapitala* on kaže da fizičari proučavaju prirodne pojave onde gde je to najpovoljnije i organizuju eksperimente da bi određene procese ispitali u što čistijem vidu. Društvene nauke ne mogu eksperimentisati. Ali, ulogu eksperimenta preuzima apstrakcija; ono što će se kasnije u nauci ponekad da zove misleni eksperiment. Osnovni odnosi jedne složene stvarnosti izdvajaju se apstrakcijom da bi se mogli analizirati u što čistijem vidu. Naravno, Marks je, kao Hegelov učenik, znao da ima adekvatnih i površnih, pogrešnih apstrakcija;²⁹⁾ da mogućnost pravilne i teorijski opravdane apstrakcije zavisi od poznavanja ispitivanog sadržaja. Samo ako se dobro poznaje predmet istraživanja, neće se pogrešiti u njegovom polaznom uprošćavanju pomoću apstrakcije, nego će se apstrakcijom izdvojiti neke bitne osobine istraživanih pojava, a privremeno ostaviti po strani razni pojavi oblici u kojima se ispoljavaju ispitivani opštiji i bitni odnosi.

Pre nego što se prikaže u čemu se sastoji Marksova polazna analitička apstrakcija u *Kapitalu*, treba podvući da on ne analizira kapitalizam s užeg ekonomskog stanovišta kao što je to činila klasična građanska ekonomija. Ne interesuje Marksa samo privredna efikasnost sistema; ne ispituje on kapitalističku privredu da bi pronašao najpodesnije organizacijske oblike za njeno funkcionisanje. Kapitalistička privreda i odnosi koji se u njoj uspostavljaju proučavaju se iz šireg sociološkog i filozofsko-antropološkog ugla. Smatrajući da odnosi, u kojima se ljudi nalaze u društvenoj proizvodnji materijalnih dobara i privredi uopšte, čine osnovicu društva i opšti okvir za razvoj i zadovoljavanje, odnosno otuđenje osnovnih ljudskih sposobnosti i potreba, Marks želi da otkrije osnovne društvene karakteristike sistema. Zbog toga, polazeći od analize privrede, on stvara celovitu sliku društvenih odnosa u kapitalističkom sistemu, pa se *Kapital* s pravom smatra jednim od remek-dela sociološke analize.

Kojim postupcima Marks uprošćava društveno-ekonomsku situaciju u kapitalizmu?³⁰⁾ Da bi mogao što dublje analizirati osnov-

²⁹⁾ U najteže Marksove metodološke zamerke Rikardu spadaju one što se odnose na nedostatke u upotrebi apstrakcija; da u apstrahovanju ne ide dovoljno daleko, a da istovremeno suviše neposredno izvodi iz apstrakcija pojavne oblike. (K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 2. deo, MED, t. 25, str. 83. Slično *ibidem*, str. 151, 298.) Srodan je prigovor o »nasilnim apstrakcijama« u kojima se velika raznovrsnost pojava pokušava svesti na jedan apstraktan oblik. (*Ibidem*, str. 214; 350.)

³⁰⁾ Ovaj deo izlaganja oslanja se na raspravu H. Grosmana (Grossmann) »Promene prvobitnog plana izgradnje Marksovog »Kapitala« i njeni uzroci« (1929), preštampano u H. Grossmann, *Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema* (1929), prevod s nemačkog, Kultura, Beograd, 1956, str. 417—439. Grosmanovo tumačenje razloga zbog kojih je Marks izmenio prvobitni plan svog dela izazvalo je kritičke odzive.

ni društveni odnos na kom se zasniva kapitalizam kao privredni i društveni poredak, on (1) pretpostavlja čist kapitalizam u kome su iščezli svi tragovi ranijih društveno-ekonomskih sistema; zatim, (2) apstrahuje spoljne međunarodne činioce, a pre svega neekvivalentnu razmenu na svetskom tržištu. Time je pretpostavljeno da je sistem koji proučava ne samo čist kapitalizam nego i autarkičan privredni sistem. (3) Naredna je pretpostavka da je čitava razmena u okviru sistema potpuno ekvivalentna, tj. da cene svih roba, pa i radne snage kao jedine stvaralačke robe u kapitalizmu, odgovaraju njihovim vrednostima. (4) U čitavoj prvoj knjizi *Kapitala*, koja u zgusnutom vidu predstavlja čitav njegov sistem, Marks se usredsređuje samo na odnose u proizvodnji, tj. na onu oblast privrede u kojoj se stvaraju nove vrednosti, i proučava samo odnos između industrijskog kapitala^{30a)} i najamnog rada. Tek kasnije, naročito u trećoj knjizi, on iscrpno analizira međusobne odnose između užih kapitalističkih grupa, koje obavljajući razne funkcije u sistemu međusobno dele u proizvodnji stvoren ukupni višak vrednosti. Tada se tek višak vrednosti raščlanjava na svoje razne pojavne oblike: industrijski i trgovinski profit, preduzetničku dobit, kamatu, zemljišnu rentu. Konačno, (5) Marks apstrahuje i od uticaja vanekonomske prinude na društvene odnose u privredi. Međutim, iako radi ispitivanja osnovnog društvenog odnosa u što čistijem vidu upotrebljava tako mnogo apstrakcija, Marks ipak ne može da apstrahuje sve vanekonomske činioce. Prilikom određivanja vrednosti radne snage, te najznačajnije robe u kapitalizmu, on nikad, čak ni u prvoj knjizi *Kapitala*, ne isključuje moralne činioce. Naime, vrednost radne snage nije određena obimom potrošnih dobara koji je fiziološki neophodan za održavanje i biološko obnavljanje radnika, nego na visinu najamnine utiče i ono što se u nekom društvu smatra kulturnim minimumom, dakle, nešto što nije više čisto ekonomska nego i moralna veličina. Potpuno isto vredi i za dužinu radnog dana.³¹⁾ Marksova misao je

Ali kritike se ne odnose na njegovo izlaganje sadržaja Marksove polazne apstrakcije kapitalističkog načina proizvodnje. Kraći osvrt na raspravu o Grosmanovoj tezi vid. u R. Rosdolsky, *Prilog povijesti nastajanja Marxova »Kapitala«* (1968), prevod s nemačkog, »Komunist«, Beograd, 1975, knj. 1, str. 35—37. u prim. 12.

^{30a)} U širem značenju kapitala uloženog u materijalnu proizvodnju. Vid. prim. 41 na str. 67.

³¹⁾ Pošto je iz analize procesa pretvaranja novca u kapital izveo zaključak da je vrednost radne snage jednaka vrednosti životnih namirnica potrebnih za održanje radnika, Marks dopunjuje ovaj zaključak tvrdnjom da je »sam obim tzv. nužnih potreba, kao i način njihovog zadovoljavanja, proizvod istorije, te stoga velikim delom zavisi od kulturnog stupnja dotične zemlje... To znači da nasuprot ostalim robama, određene vrednosti radne snage sadrži izvestan istorijski i moralni element« (*Kapital*, 1. tom, MED, t. 21, str. 158.) O moralnim granicama radnog dana vid. *Ibidem*, str. 174. Bilo bi pogrešno ove stavove shvatiti u moralističkom duhu. Moralni elementi su dovedeni, u krajnjoj liniji, u zavisnost od odnosa klasnih snaga i klasne borbe. O granicama radnog

često tumačena ekonomistički i smatralo se da je tek kasnije Engels, u poslednjoj fazi svoga rada, unosio ispravke u njihovu osnovnu zamisao društva koju je, pre svega, Marks izgradio. Međutim, Marks ukazuje na uticaj vanekonomskih činilaca i u svojoj najapstraktnijoj analizi ekonomskih odnosa u kapitalizmu samim tim što ističe da visina najamnine, kao ekonomski izraz odnosa između kapitala i najamnih radnika, zavisi i od moralnih i političkih činilaca.

U prethodnoj apstrakciji nisu sadržani osnovni društveni preduslovi kapitalizma kao specifičnog društveno-ekonomskog sistema. U tom pogledu Marks ističe da kapitalizam kao način proizvodnje zasnovan na robnoj proizvodnji, ne može da postoji bez visoko razvijene društvene podele rada. Zatim, kapitalizam, kao specifičan oblik prisvajanja viška proizvoda, ne može da se razvije ako prethodno ne postoje pravno slobodni radnici, koji su toliko slobodni da mogu iz dana u dan prodavati svoju radnu snagu, ali koji su istovremeno lišeni svih vlastitih sredstava za proizvodnju, a time i sredstava za život, i usled toga prisiljeni da svoju radnu snagu prodaju kapitalistima. Drugim rečima, kapitalistička svojina nad sredstvima za proizvodnju a time i nad sredstvima za život bitna je pretpostavka kapitalističkog oblika organizacije društvene privrede i društva uopšte. Cilj kapitalističke proizvodnje je stalno samooplođivanje kapitala, moguće jedino na osnovu prisvajanja viška vrednosti. Međutim, ono što se u svesti pojedinog kapitaliste pojavljuje kao subjektivni cilj njegove lične delatnosti u stvari je izraz nužnih odnosa u sistemu. Bez intenzivnog oplođivanja i uvećavanja vlastitog kapitala, individualni kapitalist ne može da se održi u međusobnoj konkurentskoj borbi.

Pošto su društveni uslovi kapitalizma utvrđeni, postavlja se pitanje: kako je pod pretpostavkom ekvivalentne robne razmene moguće kapitalističko prisvajanje viška vrednosti, tj. kako je u uslovima ekvivalentne razmene moguća eksploatacija? Na to pitanje Marks odgovara analizom robe kao osnovne ćelije kapitalističkog društva. On, naime, ukazuje da je živi rad jedini izvor vrednosti. Živi rad prenosi na nove proizvode onaj deo vrednosti sredstava za proizvodnju koju ova gube u svom ranijem upotrebnom obliku, a ujedno stvara novu vrednost. Višak vrednosti je onaj deo novostvorene vrednosti koji prelazi vrednost radne snage, tj. visinu plaćene najamnine radnicima. Vred-

dana, koje se ne mogu izvesti iz robne razmene i buržoaskog prava što ovu reguliše, odlučuje klasna borba. »Između jednakih prava odlučuje sila. I tako se u istoriji kapitalističke proizvodnje normiranje radnog dana predstavlja kao borba za granice radnog dana — borba između ukupnog kapitaliste i ukupnog radnika, tj. između kapitalističke klase i radničke klase«. (Ibidem, str. 210.)

nost radne snage je ipak u osnovi određena vrednošću sredstava za život koja su neophodna za održavanje i obnavljanje radnika, pa prema tome i čitave klase najamnih radnika koja je jedan od društvenih preduslova postojanja kapitalizma. Kapitalist, pošto je kupio radnu snagu, može da produži njeno funkcionisanje preko vremena u kome je ona proizvela ekvivalentnu vrednost neophodnih sredstava za život radnika, tj. ekvivalentnu vrednost njihove najamnine. Proces stvaranja viška vrednosti je samo proces rada produžen preko tzv. potrebnog radnog vremena. Metodološki je od najvećeg značaja da je višak vrednosti, osnovna ekonomska posledica produkcionog odnosa na kojem počiva kapitalistički način proizvodnje, pored jasne pojmovne određenosti, izražen i kvantitativno, kao matematička veličina. Pošto je na osnovu različite funkcije sredstava za proizvodnju, opredmećenog rada, i živog rada u stvaranju vrednosti izvedena temeljna podela kapitala na postojani i promenljivi, stopa viška vrednosti, koja ujedno izražava stepen eksploatacije, određena je kao količnik viška vrednosti i promenljivog kapitala, tj. kapitala uloženog u

v

najamnine (—). Masa viška vrednosti izražena je takođe matematički, kao proizvod stope viška vrednosti i veličine promenljivog kapitala (— . Pr).

v
pr

Najbitniji društvoekonomski odnos čitavog sistema ovim je ne samo operacionalizovan, već je operacionalizacija izvedena u matematičkom obliku. Možda se ni u čemu drugom Marks nije više udaljio od Hegelovih metodoloških pogleda u kojima se potcenjuje matematika i svodi na spoljašnje, nepojmovno (begrifflos) znanje³² nego u ovom izražavanju najdublje biti kapitalističkog načina proizvodnje u obliku matematičkog obrasca. Kasnije će se videti šire metodološke posledice ovog postupka u razvijanju Marksove teorije o kapitalizmu.

Nije potrebno navoditi više pojedinosti iz osnovne analize kapitalističkog načina proizvodnje. Dovoljno je skrenuti pažnju na to da Marks iz analize temeljnih odnosa razvija sve osnovne dinamičke ili razvojne tendencije kapitalizma. Stalno samooplođivanje kapitala je glavni cilj toga društva, a ostvarivanje te težnje je moguće samo ukoliko se stalno povećava masa viška vrednosti. Ovaj se može povećati na dva načina. Prvim od njih se stvara tzv. apsolutni višak vrednosti putem produžavanja radnog dana i po-

Nije potrebno navoditi više pojedinosti iz osnovne analize kapitalističkog načina proizvodnje. Dovoljno je skrenuti pažnju na to da Marks iz analize temeljnih odnosa razvija sve osnovne dinamičke ili razvojne tendencije kapitalizma. Stalno samooplođivanje kapitala je glavni cilj toga društva, a ostvarivanje te težnje je moguće samo ukoliko se stalno povećava masa viška vrednosti. Ovaj se može povećati na dva načina. Prvim od njih se stvara tzv. apsolutni višak vrednosti putem produžavanja radnog dana i po-

³² O Hegelovim shvatanjima matematike vid. G. V. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, prevod s 2. pregledanog nemačkog izdanja (1821), BIGZ, Beograd, 1974, str. 23—26; G. V. F. Hegel, *Logika*, prevod s nemačkog, 1. deo, BIGZ, Beograd, 1976, str. 207—211.

većavanjem intenzivnosti rada. Međutim, ovaj metod nailazi na fiziološke i društvene prepreke. Zbog toga je za kapitalizam mnogo važniji drugi način uvećavanja viška vrednosti, stvaranje tzv. relativnog viška vrednosti posredstvom skraćivanja potrebnog radnog vremena. A da bi se moglo skraćivati potrebno radno vreme, da bi radnik mogao u sve kraćim delovima radnog dana da proizvede ekvivalentnu vrednost svoje najamnine, neophodno je podizanje proizvodnosti rada. Time Marks uvodi u analizu jedan novi moment koji je osoben za kapitalizam kao sistem. Vrednost proizvoda se određuje onim radnim vremenom koje je potrebno za njihovu proizvodnju, ali ne individualnim, nego društveno potrebnim radnim vremenom koje je, u stvari, prosečno radno vreme u nekom društvu, odnosno grani proizvodnje, u datom momentu. Da bi se održali na stalno promenljivom nivou društveno prosečnog radnog vremena i po mogućnosti išli što više ispred njega, svi pojedinačni kapitalisti su logikom sistema zainteresovani da u svojim preduzećima povećavaju proizvodnost rada.

Iz perspektive ove težnje individualnog kapitaliste za održanjem i analize osnovnih uslova u kojima je u kapitalizmu kao sistemu moguće ostvariti taj cilj, a koji prisiljavaju svakog pojedinačnog kapitalistu da stalno povećava proizvodnost rada u svom preduzeću, jer se inače ne može održati, Marks analizira glavne faze u razvoju organizacije kapitalističke proizvodnje: kooperaciju, manufakturu i mašinsku proizvodnju. On pokazuje šta svaka od tih faza znači za povećanje društvene proizvodnosti rada, ali istovremeno, i tu je njegova veličina kao sociologa, i šta svaka od njih znači za radnike, tj. uslove u kojima oni moraju da obavljaju svoje proizvodne funkcije i društvene uslove u kojima moraju da prodaju svoju radnu snagu. U tim analizama koje su osnovni sadržaj obimnog četvrtog odeljka prve knjige *Kapitala*, Marks na bogatoj činjeničnoj građi pokazuje bitnu unutrašnju protivrečnost ovog istorijskog procesa u kome se stalno povećava društvena proizvodnost rada i pogoršava društveni položaj proizvođača.³³⁾ Već manufaktura »zaseca u sam koren individualne

³³⁾ Namerno je istaknut društveni a ne nužno ekonomski položaj proizvođača. Za Marksa proizvođač nije fiktivni *homo oeconomicus* motivisan samo ekonomskim interesima nego čovek s generičkim ljudskim osobinama. Zbog toga Marks nikad nije mislio da njegov društveni položaj zavisi samo od karaktera raspodele i veličine raspoloživih materijalnih sredstava. Kao dokaz za to neka posluži sledeći Marksov zaključak o uzrocima stalnog pogoršavanja društvenog položaja proizvođača u kapitalizmu: »U četvrtom odeljku, pri analizi proizvodnje relativnog viška vrednosti, pokazalo se: u okviru kapitalističkog sistema svi metodi za uvećavanje društvene proizvodne snage rada izvođe se na račun individualnog radnika, sva sredstva za razvijanje proizvodnje izopačavaju se u sredstva za eksploataciju proizvođača i gospodarenje nad njima, pretvaraju radnika u bogalja, delimičnog čoveka, svode ga na običan dodatak mašine, uništavaju sadržinu njegovog rada, pretvarajući mu

radne snage. Ona radnika pretvara u nakazu, podižući njegovu detaljnu umešnost kao u kakvoj toploj leji, dok mu za to uništava čitav svet proizvodnih nagona i sklonosti, kao što u državama La Plate ljudi kolju celu životinju da bi joj uzeli samo kožu ili loj.«³⁴⁾ U epohi mašinske proizvodnje u industriji opšti položaj radnika se još više pogoršava, jer mašinska industrija prinuđuje kapitalistu, ali mu istovremeno i olakšava da uvodi u proizvodnju sve veće mase potpuno nekvalifikovane i nezaštićene radne snage, decu i žene, i da produžava radni dan samo da bi izbegao posledice tzv. moralnog rabačenja mašina, jer usled brzog tempa razvijanja oruđa za proizvodnju pojedina oruđa ispadaju iz proizvodnje i pre nego što su fizički postala neupotrebljiva, pošto su se u međuvremenu pojavila savršenija oruđa. U sistemu kapitalističke mašinske proizvodnje radnik se pretvara u »svestan pribor kakve delimične mašine.«³⁵⁾

Marksova vrlo obimna i svestrana ispitivanja i teorijske analize društvenog položaja proizvođača, kao i društvenog položaja i društveno uslovljenih osobina kapitalista imaju za sociologiju velik ne samo teorijski nego i metodološki značaj. One pokazuju kako se na osnovu otkrivanja bitnih strukturalnih odnosa društvenog sistema može dublje i s više sistematičnosti objasniti društveni položaj pojedinaca koji u sistemu obavljaju razne uloge čiji je sadržaj određen njegovim osnovnim odnosima. S druge strane, analiza sistema ostaje sociološki prazna ako se ne mogu svestrano prikazati uslovi u kojima u raznim delovima sistema žive i deluju konkretni ljudi. Okolnost da Marksova teorija u *Kapitalu* raspolaže dovoljno određenim pojmovnim aparatom za svestranu analizu društvenog položaja pojedinaca, kao i da je on široko iskorišćen kako u opisno-teorijske tako i društveno-kritičke svrhe pokazuje neosnovanost gledišta da je u njoj sproveden »teorijski antihumanizam.«³⁶⁾ Ovo ne znači da se stalno prisutno zanimanje za društveno uslovljen položaj pojedinaca ne ispoljava na metodološkoj ravni u Marksovim delima iz raznih perioda na različite načine. Promene u metodskoj usmerenosti mogu se pratiti na Marksovim objašnjenjima polazne tačke istraživanja. U poglavlju o Fojerbahu u *Nemačkoj ideologiji* Marks i Engels pišu

rad u pravo mučenje, čine radniku duhovne snage procesa rada tuđim u istoj meri u kojoj se nauka prisajedinjuje tome procesu kao samostalna snaga; unakažavaju uslove u čijem okviru on radi, podvrgavaju ga za vreme procesa rada odvratnoj i sitničavoj despotiji, pretvaraju sav njegov život u radno vreme i bacaju mu ženu i dete pod Džagernatov točak kapitala. ... Iz ovoga izlazi da radnikov položaj mora biti sve gori što se kapital više akumulira, pa ma kako radnik bio plaćen, visoko ili nisko.« (K. Marx, *Kapital*, 1. tom, MED, t. 21, str. 571.)

³⁴⁾ K. Marx, *Kapital*, 1. tom, MED, t. 21, str. 321.

³⁵⁾ K. Marx, *Kapital*, 1. tom, MED, t. 21, str. 428.

³⁶⁾ Vid. L. Altise(r), *Za Marksa*, str. 212—214.

da su stvarni pojedinci, njihova delatnost i uslovi života polazna tačka istraživanja.³⁷⁾ Izričito naglašavanje društvene određenosti pojedinaca³⁸⁾ ne dopušta da se ovo metodološko stanovište povezuje sa sociološkim nominalizmom, ali pošto pojedinci ipak ostaju polazna tačka istraživanja, moglo bi se možda govoriti o metodološkom individualizmu. Na početku »Uvoda u kritiku političke ekonomije«, Marks takođe piše da »polaznu tačku čine individue koje proizvode u društvu — pa stoga društveno određena proizvodnja individua«,³⁹⁾ ali odmah zatim ovo gledište suprotstavlja »robinzonadama« buržoaske političke ekonomije i objašnjava njihove društvene korene. U metodološkom delu ovog spisa ni pojedinci ni stanovništvo, kao njihov skup, nisu određeni kao polazna tačka istraživanja, već je proces istraživanja prikazan kao postepeno napredovanje od apstraktnog prema sve konkretnijem saznanju celine. Iskustveno, društveno određena delatnost pojedinaca, tačnije proizvodnja, ostaje preduslov postojanja celine, ali ne i polazna tačka istraživanja. Ova se prenosi na najapstraktnije i ujedno najbitnije društvene odnose, kao uslove delatnosti (proizvodnje) pojedinaca. U ovom smislu Marks objašnjava vlastiti metod u jednom od spisa iz poslednjih godina života. On prebacuje jednom od svojih kritičara da nije zapazio »da moj *analitički* metod, koji ne polazi od *čoveka*, nego od ekonomski datog društvenog perioda, nema ničeg zajedničkog s profesorsko-nemačkim metodom povezivanja pojmova...«⁴⁰⁾ U raznim pokušajima antropologizovanja Marksove teorije ovaj razvoj metodskog stanovišta ne uzima se u obzir.

Iz analize faza kroz koje prolazi organizacija kapitalističke proizvodnje Marks zatim izvodi nužne i zakonite tendencije u razvoju kapitalističke svojine koje se sastoje u zakonu njene sve veće koncentracije i centralizacije. Razvoj sredstava za proizvod-

³⁷⁾ »Pretpostavke kojima počinjemo nisu proizvoljne, nisu dogme, to su stvarne pretpostavke koje se mogu apstrahovati samo u uobrazilji. To su stvarne individue, njihova delatnost i njihovi materijalni uslovi života, kako oni koje su zatekle, tako i uslovi koji su stvoreni njihovom sopstvenom delatnošću. Dakle, ove pretpostavke mogu se ustanoviti čisto empirijskim putem.« (MED, t. 6, str. 18.)

³⁸⁾ Objasnjavajući pretpostavke svog načina gledanja na društvo, Marks i Engels ističu: »Njegove pretpostavke su ljudi, uzeti ne u nekakvoj fantastičnoj izolovanosti i fiksiranosti, već u njihovom stvarnom, empirijskom opažanom procesu razvika pod određenim uslovima.« (Ibidem, str. 23.) Šesta teza o Foerbachu još izričitiije odbacuje sociološki nominalizam i antropološki monadologizam. (»Ali ljudska suština nije neki apstraktum koji se nalazi u pojedinačnoj individui. U stvarnosti je ona skup društvenih odnosa.« Ibidem, str. 456.)

³⁹⁾ K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, Kultura, Beograd, 1956, str. 173.

⁴⁰⁾ K. Marx, »Randglossen zu Adolf Wagners »Lehrbuch der politischen Ökonomie«, (1879—80), MEW, Bd. 19, S. 371.

nju, zahtevajući sve veći udeo postojanog kapitala u njegovoj organskoj strukturi i sve veće organizacijske proizvodne jedinice, čini nužnom ovu istorijsku tendenciju koncentracije i centralizacije kapitalističke svojine. Može se stoga tvrditi da u 23. glavi prve knjige *Kapitala*, u kojoj se objašnjava opšti zakon kapitalističke akumulacije, postoje glavni elementi teorije imperijalizma. Ovim se završava teorijsko izlaganje i objašnjenje procesa proizvodnje kapitala, tačnije industrijskog kapitala, koji ima prevlast nad ostalim njegovim oblicima i ove pretvara u posebne funkcije prilagođene vlastitim potrebama.⁴¹⁾

U drugoj i trećoj knjizi *Kapitala* polazna apstrakcija kapitalističkog načina proizvodnje, koja je u prvoj knjizi sistematski teorijski razvijena, postepeno se sve više konkretizuje uključivanjem novih momenata: prometnog procesa i uslova proste i proširene reprodukcije (2. knjiga), a zatim objašnjenjem odnosa između viška vrednosti i profita, posredstvom cene proizvodnje i, konačno, razmatranjem posebnih funkcionalnih oblika kapitala (industrijski, trgovački, kamatonosni, kapital uložen u poljoprivrednu proizvodnju) i privatne svojine na zemlju, radi utvrđivanja njihovih međusobnih odnosa u funkcionisanju privrednog sistema kao celine i raspodeli ukupne mase viška vrednosti. Ne ulazeći u pojedinosti teorijskog sadržaja ovog daljeg razvijanja teorije, ukazaćemo samo na neke njene bitne metodološke osobnosti.

Možda treba početi s problemom o kojem se u metodološkim analizama *Kapitala* gotovo nikad ne govori. Misli se na neobično široku primenu funkcionalne analize u raščlanjavanju celine kapitalističkog načina proizvodnje kao i nekih njegovih bitnih užih delova. Svi posebni, osamostaljeni delovi društvenog kapitala smatraju se njegovim funkcijama. Kao ilustracija može se navesti sledeća funkcionalna odredba trgovačkog kapitala: »Ako se posmatra ukupni kapital društva, jedan njegov deo... nalazi se stalno na tržištu kao roba, da bi prešao u novac; drugi deo

⁴¹⁾ »Industrijski kapital je jedini način egzistencije kapitala gde funkcija kapitala nije samo prisvajanje viška vrednosti, odnosno viška proizvoda nego ujedno i njegovo stvaranje. On je stoga uslov za kapitalistički karakter proizvodnje; njegova egzistencija uključuje egzistenciju klasnih suprotnosti između kapitalista i najamnih radnika... Druge vrste kapitala koje su se pre njega pojavile u sredini prošlih ili propadajućih društvenih odnosa proizvodnje, ne samo da mu bivaju potčinjene i saobrazno njemu izmenjene u mehanizmu svojih funkcija, nego se i kreću jedino na njegovoj osnovici, te stoga žive i mru, stoje i padaju s tom svojom osnovicom.« (K. Marx, *Kapital*, 2. tom, MED, t. 22, str. 54—55.) Treba imati u vidu da je izraz »industrijski kapital« na ovom kao i na mnogim drugim mestima pre 3. knjige upotrebljen u širem značenju kapitala uloženog u bilo koju oblast proizvodnje a ne samo industriju. (Vid. Ibidem, str. 50.)

nalazi se na tržištu kao novac, da bi prešao u robu... Ukoliko se ova funkcija kapitala koji se nalazi u prometnom procesu uopšte osamostali kao posebna funkcija nekog posebnog kapitala, ukoliko se fiksira kao funkcija koju podela rada dodeljuje posebnoj vrsti kapitalista, robni kapital postaje kapitalom trgovine robom ili komercijalnim kapitalom.⁴²⁾ Funkcionalni pristup dolazi najupadljivije do izražaja prilikom analize opšte organizacije društvenog kapitala, ali Marks ga primenjuje daleko šire. Već prilikom analize novca, čije se nastajanje objašnjava razvojem robne proizvodnje i razmene, istaknuto je da se njegova specifična društvena funkcija sastoji u tome što »u okviru robnog sveta igra ulogu opšteg ekvivalenta«,⁴³⁾ dok se različite uloge novca u robnom prometu nazivaju njegovim funkcijama.⁴⁴⁾ Pošto je novac neophodan element kapitalističke, a i svake druge razvijene robne proizvodnje, njegovo funkcionalno razmatranje kreće se u okviru privrednog sistema kao celine. U analizi unutrašnje organizacije kapitalističkog preduzeća, Marks primenjuje svojevrsan oblik mikro-funkcionalne analize. Ova je naročito razvijena u 12. glavi prve knjige *Kapitala* (»Podela rada i manufaktura«) i utoliko je zanimljivija jer je najtešnje povezana s utvrđivanjem položaja pojedinačnih proizvođača koji obavljaju funkcionalno određene uloge u ovom obliku organizacije rada. To znači da je funkcionalni pristup primenjen na sve tri osnovne ravni: (1) globalni društveno-ekonomski sistem i pojedini njegovi opšti elementi; (2) posebni tipovi užih organizacija i (3) pojedinac. Naposljetku, treba dodati da je funkcionalni pristup primenjen i kao jedno od sredstava u analizi i kritici iskrivljene, postvarene svesti.⁴⁵⁾ Imajući u vidu ovako široku ulogu koju je kategorija funkcije dobila u razvijanju Marksove teorije, iznenađuje da funkcionalni pristup, kao poseban moment Marksovog metoda, nije svestranije metodološki proučen. Štaviše, često se na funkcionalni pristup gleda s nepoverenjem, jer se on izjednačava s oblikom koji je poprimio u savremenom funkcionalizmu i kod njegovih idejnih preteča. Možda

⁴²⁾ K. Marx, *Kapital*, 3. tom, MED, t. 23, str. 225. Vid. takođe jasno funkcionalno razlikovanje industrijskog kapitalista od nienadžera. *Ibidem*, str. 320—27.

⁴³⁾ K. Marx, *Kapital*, 1. tom, MED, t. 21, str. 72.

⁴⁴⁾ *Ibidem*, gl. 3.

⁴⁵⁾ Kritikujući shvatanja A. Smita o stalnom i opticaјnom kapitalu, u kojima je zamagljeno poreklo viška vrednosti, Marks piše: »Iste stvari sačinjavaju sastavni deo tečnog ili stalnog kapitala, prema tome da li u procesu rada vrše ovu ili onu funkciju... Jedna od zablude koje rezultiraju iz Smitove teorije bila je: uzimati osobine stalnog i opticaјnog kapitala kao osobine koje pripadaju stvarima... odredbe stalnog i ne stalnog kapitala počivaju na određenim ulogama koje ovi elementi igraju u procesu rada, a stoga i u procesu stvaranja vrednosti.« (K. Marx, *Kapital*, 2. tom, MED, t. 22, str. 174.) Vrlo slično, uz izričito povezivanje s kritikom fetišizma, *Ibidem*, str. 192.

se može pretpostaviti da je jedan od razloga ovog »previđanja« i to što se izraz funkcija u Hegelovim logičkim spisima javlja jedino u užem matematičkom značenju.

U proces konkretizacije temeljnog teorijskog shvatanja kapitalističkog načina proizvodnje uključena je kritika pogrešnih »izokrenutih« objašnjenja raznih njegovih poјavniх oblika u buržoaskoj ekonomskoj misli. Kritika je usredsređena na pogrešna shvatanja porekla profita i njegovih posebnih oblika: kamate i preduzetničke dobiti. Ovde se teorija pojavljuje i kao osnova kritike ideologije.⁴⁶⁾ Ali da bi ovo mogla da bude, ona mora sama biti u stanju da objasni razne pojave u privrednom sistemu koje se znatno udaljavaju od osnovnog produkcionog odnosa. Kvantitativno-matematička operacionalizacija ekonomskih posledica osnovnog produkcionog odnosa (stopa i masa viška vrednosti) neobično je olakšala precizno povezivanje viška vrednosti (biti) s profitom (poјavni oblik biti). Višak vrednosti i profit, kao i njihove mase su jednake veličine. Razlike u njihovim stopama potiču iz različitog načina izračunavanja. Dok je stopa viška vrednosti njegov odnos prema promenljivom kapitalu, profitna stopa pokazuje ovaj odnos prema ukupnom upotrebljenom kapitalu

v

(pf' = ———). Krećući se »isprva na čisto matematičkom tlu«,

p + pr

Marks odnos između profitne stope i stope viška vrednosti izražava pomoću matematičke jednačine ($pf' : v' = pr : K$) koja pokazuje da se »profitna stopa odnosi prema stopi viška vrednosti kao promenljivi kapital prema celokupnom kapitalu.«⁴⁷⁾ Sledi obimna matematička analiza različitih modifikacija ovog odnosa usled promena činilaca od kojih on zavisi.⁴⁸⁾ Dakle, pošto je odnos između biti i pojave na za teoriju ključnoj tački pojmovno-teorijski razjašnjen, on je matematički izražen. Poјmovno jezgro teorije je ovim postalo u najvećoj meri određeno i precizno. Drugo je pitanje koliki se stepen preciznosti može postići u iskustvenom istraživanju, ali teorija prestaje biti odgovorna za uvek moguće netačnosti i nepreciznosti iskustvenih podataka. Mada najvažniji, ovo nije jedini teorijski problem u čijem iskustvenom postavljanju i rešavanju Marks koristi matematiku. Od brojnih drugih problema treba pomenuti izražavanje uslova proste reprodukcije u obliku matematičke jednačine ($I (p_r + v) = II_p$), tj. zbir pro-

⁴⁶⁾ Vid. osobito *Kapital*, 3. tom, glave 1, 24 i 48, koje uz odeljak o fetišskom karakteru robe iz 1. glave 1. toma spadaju u najvažnije tekstove za proučavanje metoda Marksove kritike ideologije.

⁴⁷⁾ K. Marx, *Kapital*, 3. tom, MED, t. 23, str. 46—47.

⁴⁸⁾ *Ibidem*, str. 46—63. Engels u primedbi na kraju ove glave piše da je objavio samo jedan deo ovih matematičkih proračuna. (*Ibidem*, str. 63, prim. 10.)

menljivog kapitala i viška vrednosti u prvom odeljku (proizvodnja sredstava za proizvodnju) mora biti jednak postojanom kapitalu u drugom odeljku (proizvodnja sredstava za individualnu potrošnju).⁴⁹⁾ kao i uslova proširene reprodukcije pomoću nejednačine ($I_{pr} + v > II_p$). O Marksovoj ubeđenosti da se uz pomoć matematike mogu rešiti i drugi, najsloženiji teorijski problemi svedoči jedno pismo Engelsu u kojem on obaveštava o svojim pokušajima da matematički utvrdi »glavne zakone kriza«.⁵⁰⁾ Ovo nastojanje da se u razvijanju teorije što je moguće više koristi matematika nije predstavljalo neki matematički formalizam. Matematička sredstva i postupci uvode se tek pošto je pojmovno-teorijski okvir jasno određen, a zatim uvek se pretpostavlja iskustveno proveravanje matematički izvedenih zaključaka na što je moguće pouzdanijoj sistematskoj građi.

U ovom odlučujućem ulogu dobija statistika. Ono što Marks u maločas navedenom pismu naziva »dovoljno prečišćenim materijalom« odnosi se zapravo na kvalitet statističkih izvornih podataka koji će biti podvrgnuti daljoj matematičkoj obradi. Statistiki je pridana neobično široka uloga u proveravanju raznih teorijskih pretpostavki. Na primer, Marks smatra da se njegova teorijska pretpostavka, da je apsolutna renta moguća jedino ako je organski sastav kapitala uloženog u poljoprivredu niži od prosečnog društvenog sastava, može proveriti samo statistički.⁵¹⁾ Čak i samo postojanje teorijski osporavane apsolutne rente u nekoj zemlji, prepušta se statističkom proveravanju.⁵²⁾ Bilo bi jednostrano svesti ulogu indukcije u Marksovom metodu na njen statistički oblik. Temeljita metodološka analiza izrazito induktivnih delova u 1. knjizi *Kapitala* (naročito u gl. 8. »Radni dan«, gl. 13. »Mašinerija i krupna industrija« i gl. 23. »Opšti zakon kapitalističke akumulacije«) pokazala bi kako Marksova induktivna proveravanja i dokazivanja teorije poprimaju vid društvene istorije (u ovom slučaju Engleske). Ovo je lako razumljivo: teorija čija je osnovna namera da otkrije i objasni »zakon kretanja« jednog na-

49) K. Marx, *Kapital*, 2. tom, MED, t. 22, str. 334.

50) »Ja sam nekoliko puta pokušavao — za analizu kriza — da ovo ups and downs* izračunam kao nepravilne krivulje, i mislio (i još mislim da je to sa dovoljno prečišćenim materijalom moguće) iz toga matematski odrediti glavne zakone kriza.« Pismo Engelsu od 31. V 1873, u K. Marx, F. Engels, *Prepiska*, IV tom, str. 444 (*gore—dole).

51) K. Marx, *Kapital*, 3. tom, MED t. 23, str. 634.

52) »Što se tiče egzistencije apsolutne zemljišne rente, to bi bilo pitanje koje se ima rešiti statistički u svakoj zemlji. Ali važnost samog teorijskog rešenja proizilazi iz toga što ima 35 godina kako statističari i praktičari uopšte utvrđuju postojanje apsolutne rente, a (rikardovski) teoretičari pokušavaju da je uklone veoma nasilnim i teorijski slabim apstrakcijama. Dosad sam uvek nalazio da u svim ovakvim quarrels* teoretičari nikad nisu bili u pravu.« (K. Marx, Pismo Engelsu od 9. VIII 1862, *Prepiska*, III tom, str. 108 — *sporovima.)

čina proizvodnje može se iskustveno proveravati jedino na podacima društvene istorije. Ali u Marksovim proučavanjima oslanjanje na statistiku je vrlo snažno prisutno. Da bi se razumelo zašto je on statistici pridavao tako velik metodološki značaj, treba imati u vidu da su mnogi osnovni pojmovi u njegovoj teoriji određeni statistički. Mada je teorija izgrađena na doslednom determinističkom stanovištu, deterministička situacija u društvu i privredi shvaćena je kao vrlo složena, jer u njoj deluje više relativno samostalnih činilaca. Zbog toga se mnogi teorijski pojmovi u kojima su izraženi parametri kapitalističkog načina proizvodnje ne odnose na jednolične nego na diferencirane iskustvene pojave, pa su i određeni kao proseci, srednje vrednosti. Ovo je slučaj već s društveno potrebnim radnim vremenom, kojim se određuje vrednost roba, a čiji su sastavni elementi takođe određeni kao proseci.⁵³⁾ Organski sastav kapitala u nekom društvu i pojedinim granama proizvodnje, kao i profitna stopa, takođe su određeni kao prosečne veličine. Marks govori čak i o prosečnom radniku, od kojeg pojedinačni radnici više-manje odstupaju.⁵⁴⁾ Krug pojmova što su u *Kapitalu* određeni kao statistički proseci mogao bi se znatno proširiti. Razumljivo je da se teorija s ovakvom pojmovnom strukturom može metodično povezati s iskustvom i iskustveno proveravati jedino pomoću statistike. Iz već objašnjenih objektivnih razloga, Marks na mnogim tačkama nije mogao da izvede ovo povezivanje, ali je ponekad svoju zamisao o potrebnom statističkom okviru vrlo podrobno izgradio. Naročito je ovo iscrpno izvedeno prilikom raspravljanja o diferencijalnoj renti u 3. knjizi, iako su ovde statistički izvori bili vrlo oskudni.

Marksovo razvijanje teorije o kapitalističkom načinu proizvodnje, koje se kreće od apstraktnog prema sve konkretnijem, znači ujedno i kretanje od biti prema sve potpunijem prikazu pojavne ravni. A da bi se bit i pojave mogle metodično povezati u saznanju, i tako izbegla shvatanja i objašnjenja što se kreću u sferi privida, kao i ona u kojima se pojavna raznovrsnost nastoji mehanički i bez ostatka uključiti u apstraktne kategorije, neophodno je otkrivanje posrednih članova koji se u stvarnosti nalaze između biti i pojava. Karakteristično je za Marksov metod konkretizacije teorije, koja se oslanja na otkrivanje posrednih činilaca, da se konkretizacija nastoji izvesti, pre svega, povezivanjem naučnih zakona različitog stepena opštosti i apstraktnosti. Pomenuto shvatanje društvenog determinizma uticalo je da ni najop-

53) »Društveno potrebno radno vreme jeste ono radno vreme koje se iziskuje da bi se, uz postojeće društveno-normalne uslove proizvodnje i uz prosečni društveni stupanj umešnosti i intenzivnosti rada izradila bilo koja upotrebnna vrednost.« (K. Marx, *Kapital*, 1. tom, MED, t. 21, str. 47.)

54) *Ibidem*, str. 289.

štiji zakon, nazvan »apsolutnim, opštim zakonom kapitalističke akumulacije« nije shvaćen bezuslovno, što bi u praktičnom smislu značilo fatalizam. Pošto je formulisao ovaj zakon, Marks dodaje: »U svom ostvarivanju, ovaj zakon se kao i svi drugi zakoni modifikuje raznolikim okolnostima čija analiza ne spada ovamo.«⁵⁵⁾ Kao primer povezivanja zakona različitog stepena apstraktnosti može da posluži upravo opšti zakon kapitalističke akumulacije i zakon tendencijskog padanja profitne stope. Prvi, opštiji i apstraktniji zakon sadrži glavne uslove drugog: relativno opadanje udela promenljivog kapitala u njegovom organskom sastavu. Iz ovog nužno sledi padanje profitne stope, ali ne i mase profita. Marks nema iskustvenih razloga da sumnja u tačnost prvog opšteg zakona; problem se sastoji u objašnjenju zašto se on ne ispoljava u bržem padanju profitne stope.⁵⁶⁾ Da bi ovo objasnio, Marks uvodi u analizu šest činilaca koji deluju u suprotnom pravcu od opšteg zakona.⁵⁷⁾ Znatno je duži i složeniji lanac zakona između zakona vrednosti i čisto statističkog zakona tržišnih cena, koji je bilo potrebno izgraditi da bi se pomoću zakona vrednosti mogle objasniti pojave u razmeni roba na tržištu. Glavni posredni činioci u ovom nizu zakona su uzroci koji uslovljavaju obrazovanje prosečne profitne stope i cene proizvodnje.

Cilj ovog izlaganja nije upoznavanje s Marksovom teorijom o kapitalizmu i njegovom razvoju — naprotiv, pretpostavlja se da je čitalac, bar u osnovi, poznaje — nego da objasni kako Marks, polazeći od jedne duboke i vrlo opšte analitičke apstrakcije, koja se na prvi pogled znatno udaljuje od konkretnih pojava što se mogu zapaziti na površini društvenog života, a razvijanjem polazne apstrakcije i njenim dopunjavanjem uticajima sve novih činilaca stvara sintetičnu, ali teorijski a ne opisno sintetičnu, sliku čitavog kapitalističkog sistema koja je istovremeno i strukturalna i dinamička. Dinamička kretanja proizilaze nužno iz strukturalnih odnosa koji se u pojedinim fazama razvoja uspostavljaju i menjaju u sistemu. Marks uopšte ne razdvaja strukturalno i dinamičko posmatranje i analizu. Ovaj isti način analize on primenjuje i na drugim područjima, gde analizira neke šire društvene posledice kapitalizma, a ne njegove osnovne ekonomske odnose. Od brojnih primera ove vrste dovoljno je navesti Marksov način analize klasne strukture. Marks naročito u *Komunističkom manifestu*, ali i u drugim svojim ranim radovima shvata klasnu strukturu društva na polarizovan način. Društvo se razbija na

dve međusobno suprotne antagonističke klase koje on često skraćeno naziva eksploatatorima i eksploatisanima. Na kraju 3. toma *Kapitala* dvočlana klasna struktura je zamenjena tročlanom, jer su uključeni i zemljovlasnici. Razna vulgarno marksistička shvaćanja se ograničavaju na ovu teorijsku polaznu zamisao klasne strukture, kojom se Marksova proučavanja konkretnih istorijskih struktura društva ne završavaju nego od nje samo polaze. Kad Marks sa svojom teorijskom zamisli o polarnosti klasa, koja proizilazi iz osnovnih odnosa u privredi pristupa analizi konkretnih istorijskih društvenih struktura, slika klasne strukture redovno je daleko više raščlanjena. Dovoljno je podsetiti na njegove klasične analize klasne strukture Francuske u radovima *Klasne borbe u Francuskoj* i *Osamnaesti brimer Luja Bonaparta*, da bi se videlo kako osnovna teorijska zamisao o klasama i klasnoj podeli društva nije u Marksovim rukama nikakav šablon, nego polazna teorijska osnova za iscrpno i vrlo precizno ispitivanje raznih klasnih oblika koji se u nekoj istorijskoj društvenoj strukturi mogu da jave. Pridržavajući se osnovnih teorijskih stavova, Marks traga za što većim brojem iskustvenih obaveštenja da bi što preciznije i potpunije ispitao konkretne klasne oblike određene istorijske društvene strukture.

Upravo neobična smelost u primeni analitičkih apstraktnih postupaka, izuzetna sposobnost i uporno nastojanje da se polazna apstraktno-analitička saznanja dalje razrađuju, konkretizuju, pretvaraju u dinamičke oblike celovitih teorijskih sinteza i iskustveno proveravaju, i, napokon, da se opšte teorijsko stanovište uspešno upotrebljava u analizi konkretnih istorijskih slučajeva, čine bitnu osobenost Marksovog naučnog metoda. Proučavanjem njegovih dela se, stoga, može vrlo mnogo naučiti o metodi razvijanja naučne teorije, kao i o tome kako se u istraživanju primenjuje jedna teorijska zamisao.

Smisao ovog osnovnog zaključka o Marksovom metodi postaće jasniji ako se ukaže na neke teorijske i epistemološke probleme koji se u vezi s Marksom često postavljaju. Radi se o međusobno tesno povezanim problemima apstrakcije, indukcije i totaliteta. Sve osnovne Marksove apstrakcije kreću se u dimenzijama društveno-istorijskih totaliteta, među kojima je istorija kao prirodno-istorijski razvoj čovečanstva najširi, a kapitalizam, kao poseban društveno-ekonomski sistem, teorijski daleko najviše ispitivan totalitet. Cilj prethodne analize Marksovog metoda bio je da pokaže kako se njegove apstrakcije odnose na bitne, konstitutivne osobine društveno-istorijskih načina proizvodnje i kako treba da omoguće šta jasnije razlikovanje onoga što je u tim totalitetima nužno i što se može promeniti samo ako se izmeni njihov osnovni kvalitet. Apstrakcija totaliteta jeste teorijska osnova za razlikovanje ne samo bitnog od pojavnog, nužnog od slučajnog,

⁵⁵⁾ *Ibidem*, str. 570.

⁵⁶⁾ K. Marx, *Kapital*, 3. tom, MED, t. 23, str. 196.

⁵⁷⁾ *Ibidem*, gl. 14. Dva od ovih uzroka — konkurencija i spoljna trgovina — nisu u *Kapitalu* teorijski obrađena, pa se na ovom mestu uvode, kako Marks kaže, »samo empirički«. (*Ibidem*, str. 199.)

nego i za razlikovanje stvarnog saznanja od mistifikovanog, iracionalnog privida. U tome se sastoji tesna povezanost između apstrakcije i totaliteta u Marksovoj misli.

Međutim, dugogodišnji rad na *Kapitalu* najbolje pokazuje da Marksove apstrakcije nisu ostale intuicije, ma koliko ove bile duboke i izvorne, nego da su na iskustven način dalje ispitivane, razvijane i proveravane. Sadržajno bogatstvo *Kapitala* svedoči o naporu da se osnovne apstrakcije o kapitalizmu kao načinu proizvodnje metodično povežu s najraznovrsnijim oblicima u kojima se društveni život pojavljuje. Jer ako je Marks, sledeći Hegela, mogao da tvrdi da bi nauka bila nepotrebna kad bi se pojavni oblici podudarali s biti stvari, on je isto tako bio svestan da su apstrakcije, ako ostanu nepovezane s pojavnim oblicima stvarnosti, prazna, saznajno neplodna spekulacija. Čim se apstraktno i konkretno, bitno i pojavno shvate u nerazdvojnoj međusobnoj povezanosti, pojam totaliteta se ne ograničava na svoju apstraktnu osnovu, već se puni raznolikim iskustvenim sadržajem i znatno se proširuju mogućnosti objašnjavanja raznovrsnih pojava na osnovu teorijskih stavova o totalitetu. Upravo na taj način totalitet postaje određenija naučna kategorija. Proširivanje saznanja o vrlo raznovrsnom iskustvenom sadržaju totaliteta zahteva primenu raznolikih istraživačkih postupaka, među kojima značajnu ulogu dobija indukcija.

Razvoj marksizma kao naučne teorije i njegove primene u raznim društvenim naukama pokazuje sve opasnosti uprošćenog shvatanja apstrakcije i totaliteta. Opasnost dogmatizacije i pretvaranja u praznu spekulaciju uvek više pretili misli koja teži za apstraktnijim i opštijim saznanjima, jer se ta misao može lakše odvojiti od pažljivog proučavanja stvarnosti, nego empirističkim idejnim pravcima. Potcenjivanje saznanje vrednosti indukcije i njeno suprotstavljanje dijalektici u nekim varijantama marksizma,⁵⁸⁾ kao i faktičko zapostavljanje stvarnog naučnog istraživanja društva u staljinizmu i drugim dogmatskim strujama u marksizmu posledica su — ako zanemarimo njihove društvene korene — jednostranog shvatanja uloge apstrakcije u nauci i shematizovanja kategorije totaliteta.⁵⁹⁾

Marksovo shvatanje totaliteta ne može se, međutim, dovoljno objasniti ako se ograniči na epistemološke osobine ove kategorije. Neophodno je uzeti u obzir i neke teorijske momente, a pre svega da se kategorija totaliteta u njegovom shvatanju društva pojavljuje na dve različite, moglo bi se čak reći polarne ravni.

⁵⁸⁾ Vid. npr. S. Warynski, *Die Wissenschaft von der Gesellschaft*, A. Franke, Bern, 1944.

⁵⁹⁾ Isticanje neophodnosti konkretnih istraživanja za razvijanje marksističke sociologije jeste osnovna ideja knjige V. Koraća, *Marks i savremena sociologija*, Kultura, Beograd, 1962. (2. izdanje, 1968; 3. izdanje 1976.)

Marks shvata kao totalitet društvo, svaki njegov istorijski tip. Ali i čovek-pojedinac je takođe totalitet, bar u mogućnosti, pošto je biće s vrlo raznolikim sposobnostima i potrebama. Otudjenje, jedna od osnovnih ideja Marksovog shvatanja čoveka i društva nastaje u odnosu između ova dva različita totaliteta, u kome društvo onemogućuje pojedincu da razvija i ispolji sve svoje vrlo strane ljudske mogućnosti. Svi ostali društveni oblici, ustanove i delatnosti između društva i pojedinca samo su više ili manje delimični, parcijalni, pošto se ni u jednom od njih ne može potpuno ispoljiti ni društvo ni pojedinac. Ni u jednom Marksovom delu nije toliko vidljivo kao u *Kapitalu*, naročito u već pomenutom četvrtom odeljku prve knjige, da se u osnovi njegove teorijske misli podjednako nalaze određena shvatanja o oba ova totaliteta. Premda Marks objašnjava sve promene u razvoju organizacije kapitalističkog načina proizvodnje dinamičkim zakonima kapitalističkog sistema, on istovremeno pokazuje i njihove uticaje na individualnog radnika, ne samo kao proizvođača, nego i kao ljudski totalitet. Čim se ne shvati da je u Marksovoj teoriji i čovek totalitet, neminovni su zaključci koji s njegovom zamisli imaju malo zajedničkog.

Treba se, na kraju, osvrnuti i na Marksovo shvatanje strukture razvijene teorije o društvu. Poznato je da je neistorično shvatanje kapitalizma kao »prirodnog poretka« prigrigor koji je on često upućivao klasičnoj buržoaskoj političkoj ekonomiji, ističući istoričnost kao jedno od osnovnih metodoloških načela. Ovo, međutim, nije značilo da neistoričnu teoriju treba zameniti privrednom istorijom i uopšte istoriografijom lišenom teorijskog sadržaja, a niti spekulativnom tradicionalnom filozofijom istorije. Struktura teorije određena je strukturom i razvojnim tendencijama razvijenog kapitalističkog načina proizvodnje, a ne istorijskim redosledom pojavljivanja njegovih pojedinačnih elemenata. »Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomske kategorije onim redom u kome su istorijski bile određujuće. Naprotiv, njihov redosled je određen odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u buržoaskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov prirodni odnos ili što odgovara redu istorijskog razvitka. Ne radi se o mestu koje ekonomski odnosi istorijski zauzimaju u uzastopnom sledovanju različitih društvenih oblika. Još manje o njihovom redosledu »u ideji« (Prudon) (jednoj izopačenoj predstavi istorijskog kretanja). Radi se o njihovoj strukturi u modernom buržoaskom društvu.«⁶⁰⁾ Na početak, ili možda tačnije, u središte strukture teorije, mora se postaviti deterministički preovlađujući činilac obnavljanja i razvoja

⁶⁰⁾ K. Marks, »Uvod u kritiku političke ekonomije«, u K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, Kultura, Beograd, 1956, str. 198.

proučavane društvene celine. »U svima društvenim oblicima postoji određena proizvodnja koja određuje rang i uticaj svima ostalim i čiji odnosi zbog toga određuju rang i uticaj svima ostalim. Ovo je opšte osvetljenje, u koje se utapaju sve ostale boje i koje ih modifikuje u njihovoj posebnosti... Kapital je ekonomska sila buržoaskog društva koja svim vlada. On mora sačinjavati i polaznu i završnu tačku, i mora se izložiti pre zemljišne svojine. Pošto jedno i drugo bude odvojeno razmotreno, moraće se razmatrati uzajamni odnos.«⁶¹⁾ Struktura *Kapitala* odgovara i u celini i u pojedinačnim delovima ovom gledištu. Analiza počinje s industrijskim kapitalom, a završava kapitalom uloženim u poljoprivrednu proizvodnju, i zatim sledi nedovršen pokušaj sinteze međusobnih odnosa svih oblika kapitala i klasne strukture kapitalističkog društva; odeljak o prvobitnoj akumulaciji došao je posle izlaganja teorije o kapitalističkoj proizvodnji; istorijski osvrti na trgovački i zelenaški kapital i oblike zemljišne rente pre kapitalizma stavljani su takođe na kraj odgovarajućih odeljaka, pošto su izložene funkcije ovih oblika kapitala u kapitalističkom načinu proizvodnje. Opšti zakoni razvoja kapitalizma uključeni su u izlaganje teorije. Marks je očigledno smatrao da je sistematski razvijena teorija neophodna za naučno objašnjavanje pojedinačnih istorijskih događaja, užih faza i posebnih razvojnih pravaca. Engelsovo tumačenje odnosa teorije i istorijskog toka, koji je on — ne sasvim srećno, pod Hegelovim uticajem — shvatio kao odnos logike i istorije, donekle se razlikuje od Marksovog. Engels je smatrao da »logički način tretiranja... nije ništa drugo do istorijski način tretiranja, samo oslobođen istorijske forme i svih slučajnosti koje smetaju. Čime počinje ova istorija time mora početi i tok misli, a njegovo dalje kretanje neće biti ništa drugo do odraz, u apstraktnoj i teorijski konsekvantnoj formi, istorijskog procesa;«⁶²⁾ Pošto je struktura teorije samo apstraktniji i dosledniji odraz osnovnog sadržaja istorijskog toka, pojedine faze (momenti) istorije uzimaju se prvenstveno u njihovim najzrelijim, klasičnim oblicima.⁶³⁾ U ovom tumačenju sadržana je opasnost da se istorija shematizuje prema poznatim filozofsko-istorijskim uzorima, a teško je uvideti kako se na ovaj način može izgraditi sistematska teorija.

Iz ovoga razmatranja koje pokazuje vrlo veliku složenost Marksovog shvatanja društva i metoda njegovog naučnog proučavanja može se izvesti nekoliko zaključaka: (1) Iako po svom duhu izrazito kritička i revolucionarna, Marksova misao ne napušta

⁶¹⁾ *Ibidem*, str. 197—198.

⁶²⁾ F. Engels, K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije* (1859), *Ibidem*, str. 210.

⁶³⁾ *Ibidem*, str. 210.

tlo nauke, ako se ova ne shvati u smislu neautonomne društvene tehnologije, nego kao jedan od najširih oblika racionalnog saznanog odnosa prema stvarnosti. (2) Ovaj naučni karakter se najjasnije ogleda u težnji da se između polaznih teorijskih apstrakcija i pojavnog opisa stvarnosti uspostavi što je moguće metodičniji odnos. (3) Upravo ova Marksova težnja objašnjava zašto se on u svojim istraživanjima služio najrazličitijim metodološkim postupcima, a ne samo nekim, kao na primer: analitičkom apstrakcijom, deduktivnim razvijanjem polaznih postulata ili empiristički shvaćenom indukcijom. (4) Raznovrsnost istraživačkih postupaka bila je, međutim, uslovljena i vrlo realističkim osećanjem za veliku složenost društva a ne samo čisto epistemološkim razlozima. A što su sledbenici i protivnici ove neobično složene misli obično bili u stanju da zapaze samo neke od njenih osobina, svakako nije krivica njenog autora.

2.

POZITIVISTICKA SHVATANJA O SOCIOLOŠKOM METODU

Nijedan od filozofskih pravaca u evropskoj filozofiji XIX i XX v. nije imao toliko uticaj na razvoj sociologije kao pozitivizam, čiji se idejni koreni nalaze u ranijem razvoju evropske filozofije, a pre svega u ranijem empirizmu. Ali pozitivizam, kao vrlo široka i već više od jednog veka vrlo uticajna idejna struja, nije jedinstven ni u shvatanju pojedinih filozofskih i epistemoloških problema, a niti po svom društvenom smislu. U zavisnosti od konkretnih istorijskih prilika u pojedinim zemljama i u pojedinim periodima, društveni smisao pojedinih pozitivističkih pravaca i mislilaca bio je vrlo različit. Ponekad su pozitivističke ideje bile združene s izrazito konzervativnim građanskim političkim pokretima. Ipak, češće su se liberalniji i uopšte napredniji delovi građanstva borili pod zastavom pozitivizma za stvaranje u građanskom smislu razvijenijih, savremenijih oblika društva i pozitivističkim idejama kritikovali feudalne ostatke i etatističko-birokratske pojave u određenim društvima. U ovim krugovima postojala je vrlo razvijena svest o tome da nauka postaje sve važniji činilac društvenog života i da treba podsticati njen razvoj, a ovo je istovremeno i jedna od osnovnih ideja pozitivizma. Metodologiju, međutim, ne interesuje prvenstveno ova šira društvena pozadina i uloga pozitivizma. Ona je pomenuta samo da bi se upozorilo na dosta rasprostranjena vrlo uprošćena shvatanja uloge pozitivizma u kulturi i društvenom životu prošlog i ovog veka. Dalje izlaganje se ograničava na pozitivistička shvatanja sociologije i njenog